Oud Gorcum Varia

1966

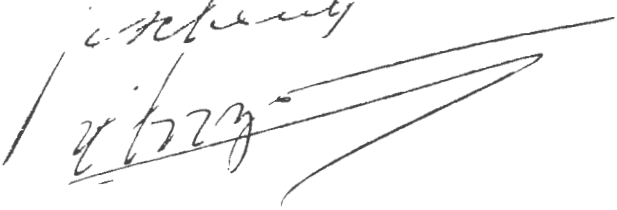

OUD GORCUM
VARIA

★

1966

★

Overdruk uit het Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken,
uitgegeven door de Historische Vereniging „Oud Gorcum"

HISTORISCHE VERENIGING „OUD GORCUM"

Secretariaat: Kon. Wilhelminalaan 22 E, Gorinchem

Opgericht: 20 augustus 1909

MUSEUM „DIT IS IN BETHLEHEM"

Geopend 1 juni 1912

Conservator: H. van Hoogdalem Hzn

BESTUUR

H. F. van Peer, voorzitter
Mr. L. R. J. ridder van Rappard, vice-voorzitter
J. G. Pot, secretaris
G. Nieuwenhuis, penningmeester
Mr. D. Huurman
M. de Jongh
M. W. Schakel
Mevrouw E. E. M. van Gulik-Peper
Mr. A. Telders
M. H. van der Galiën
J. F. Pennings Jr.

ERE-LEDEN

Drs. W. A. van der Donk
M. de Jongh
H. van Hoogdalem Hzn.
H. F. van Peer

AANTAL LEDEN

op 31 december 1966: 299

Inhoud

pag.

DIEREN GAVEN NAMEN AAN HUIZEN EN STRATEN — OOK IN GORINCHEM, door H F van Peer 5

DIRCK FRANCKENSZ PAUW: DE MAN — ZIJN TIJD — ZIJN WERK, door H. van Hoogdalem 26

MR. JOH. SCHILTHOUWER VAN HOEY (1722—1793) — EEN GORCUMSE REGENT IN DE 18e EEUW, door mr. A. Telders 37

LEERDAM: HEERLIJKHEID - STAD - GRAAFSCHAP, door F. L. Blom 43

GORINCHEM TOEN EN NU — HET HUGO DE GROOTPOORTJE, door H. F. van Peer 50

VELDMAARSCHALK PAUL WIRTZ — ENIGE NIET BEKENDE BIJZONDERHEDEN, door H. van Hoogdalem 53

OVER KOEKPLANKEN EN NOG MEER 57

DE VROUW IN DE KRANT — WAT MEN VIJFTIG JAAR GELEDEN KON LEZEN, door H. F. van Peer 59

EEN HUISELIJK DRAMA IN ZES BEDRIJVEN UIT DE 18e EEUW, door H. van Hoogdalem 63

Mr. ABRAHAM BOXMAN (1796—1856) — DE DICHTENDE BURGEMEESTER, door H. van Hoogdalem 64

KLOKBEKER-NEDERZETTING IN DE ALBLASSERWAARD, door L. J. Leeuwis 77

Foto's: J. E. van Cleef, G. J. Waltheer e.a.

Dieren gaven hun namen aan huizen en straten - ook in Gorinchem

door H. F. VAN PEER

Welk een rijkdom er verscholen ligt in oude namen van huizen en straten ervaart men pas goed, als men diep in deze materie duikt en bovendien het geluk heeft, dat er voldoende authentiek materiaal voorhanden is.

In Gorinchem kunnen wij wat dit betreft niet dankbaar genoeg zijn voor Emck's [1]) werk, die ons in zijn vermelding van de oude namen van huizen en straten een rijke schat achterliet, die, ik schreef het reeds eerder, nadere uitwerking en rubricering verdient. Verscheidene onderdelen van dit materiaal ontleedde ik reeds, andere liggen ter bewerking gereed en ditmaal bepaal ik mij bij de namen van dieren, die wij in huizen en straten bij overvloed terugvinden, ook in Gorinchem. Het is een lust te dwalen in zo'n zeventiende eeuwse stad, waarin de huizen geen nummers droegen zoals nu, maar nog een brok individualiteit lieten zien. Dat kon toen ook — in onze massale samenleving gaat dat niet meer.

Die oude namen van huizen, op gevelsteen, uithangbord 2), deurkalf of luifel 3) vertellen ons iets over de bewoner, zijn herkomst, zijn sympathieën zijn beroep, zijn geloof, zijn humor en over nog zoveel meer. Zo'n oude stad herleeft in die namen als een bont geheel, als een tintelend stuk leven, als een plaats waar mensen elkaar vinden. En juist die mens, in zijn leven en werken, interesseert ons.

De onderwerpen, die men bij deze naamgeving koos, zijn zeer uiteenlopend. Wij treffen namen van dieren, bloemen en planten aan. Landen, steden en personen werden vernoemd, evenals bedrijven, heiligen, instellingen, voorwerpen, zinnebeelden en dergelijke. Het is een afwisselend geheel, waard om te doen herleven. Graag ben ik daarbij uw gids en ditmaal trekken wij dus langs de huizen en door de straten waaraan dieren hun naam gaven. Uiteraard past hierbij een bepaalde indeling, die er, in navolging van Van Lennep en Ter Gouw 4), als volgt uitziet: viervoetige dieren; vogels; vissen e.d.; amphibieën, kruipende dieren, insecten; denkbeeldige dieren.

Natuurlijk komen niet alle namen, die in de loop der eeuwen in Gorinchem werden gebezigd, in het hierna volgende voor, maar die welke genoemd worden zullen wel voldoende zijn om ons een beeld te geven van de veelzijdigheid der vroegere naamgeving.

Hierbij bedenke men, dat een bepaald pand in de loop der eeuwen verschillende namen kon hebben. Nieuwe bewoners gaven vaak aan het huis een andere naam en bij verhuizing ging de naam ook wel mee naar het nieuwe pand. Verscheidene gelijkluidende namen komen ook wel gelijktijdig voor bij meer dan één huis en er zijn hier en daar vanzelfsprekend ook wel duisterheden, die hier niet opgelost kunnen en behoeven te worden. omdat het in dit geval slechts de bedoeling is u een beeld te geven van het ruime scala der naamgeving.

Opgemerkt kan nog worden, dat vooral de herbergen vaak uitmuntten door vlotte en geestige namen. Zij immers moesten in de eerste plaats het publiek weten te trekken 5).

In het bonte Paerdt

Het ligt voor de hand, dat van de viervoetige dieren het paard nogal eens als naam werd gebruikt. Het paard immers speelde in het verkeer een allesbeheersende rol en de naam werd dikwijls gebezigd voor herbergen, stalhouderijen, hoefsmederijen. e.d. De kop-

pelpaarden trof men aan bij uitspanningen, waar de paarden van de wagens werden gewisseld en het postpaard was een geliefde naam voor herbergen waar de postkoets een halteplaats had. In Gorinchem had men in het midden van de zeventiende eeuw 't postpaert in de Westwagenstraat N bij de Kanselpoort. Naast dit huis woonde Peter Claes, de postmeester. Verder waren er paarden in bonte verscheidenheid: het bonte paerdt 1611 in de Westwagenstraat N, het bont paert 1680 op de Kortendijk W, het swart paert 1614-1658 Arkelstraat O, het zwart paard 1660-1786 Kortendijk W en dan nog de witte paarden: 't wit peert 1591 Westwagenstraat Z en van ouds het witte paard 1669 Kortendijk W, voordien de brouwerij het zeepaert 1630-1672. Over het zeepaard, dat dus geen echt paard is, spreken wij nog later. En dan was er het paert in de wiegh 1686-1707 Gasthuisstraat N, één van de zinnebeeldige voorstellingen als 't Fortuin, 't Rad van avontuur, de Verkeerde Werelt, De Hoop, De Liefde, De Trouw, De Vriendschap, De Vijf Sinnen, Den Soeten Inval, 't Mannetje in de maan, 't Vrouwtje zonder hoofd, de Hond in de pot, Doet er niet toe, e.d. 6). Het paard in de wieg zou een zinnebeeld zijn, dat vooral door de bordelen werd gebruikt. Het kwam ook in Engeland voor, maar Jacob Larwood en John Camden Hotton zoeken in The History of Signboards de oorsprong in ons land. Overigens zonder bewijs en het zou ook boud zijn te veronderstellen, dat het paard in de wieg uit de Gorcumse Gasthuisstraat een huis van vermaak zou zijn geweest, maar . . . onmogelijk is het natuurlijk niet, want onze voorouders was niets menselijks vreemd.

De wilde os

Er waren bonte paarden maar ook bonte ossen. De os kwam als kenteken vaak voor bij de slagers. In Gorinchem hadden wij den bonten os 1541-1673 Gasthuisstraat N, de bonte os 1680 Langendijk W en van ouds den bonten os 1698-1795 Appeldijk W. Natuurlijk was er ook den gulden os 1547-1638 Kelenstraat O en zelfs de wilde os 1595-1613 Arkelstraat W.

Een paard als kenteken van een zadelmakerij, die enige tijd op de Vismarkt was gevestigd. Ook het paard is verdwenen. Vroeger kwamen er heel wat meer paarden voor. Ergens in een vergeten hoekje vindt u er misschien nog een, zoals in de Molenstraat op de hijsbalk (heel hoog) van het pakhuis van de fruitgrossier P. L. van Leeuwen, vroeger een koetshuis van een huis op het Eind.

Hier de vroegere Varkensheul als de verbinding tussen de Schelluinse Vliet, de Nieuwe Hoven, de Mollenburgseweg en de Lange weg. Gaande naar de binnenstad via de Schelluinse Vliet (rechts) had men zo het gezicht op de St. Jan (uiterst rechts) en zijn onderhorigen.

Ook het ossenhoofd was vertegenwoordigd: in de Westwagenstraat Z het ossenhooft 1658-1672, eveneens in de Haarstraat W het ossenhooft 1664-1790 in welk pand voordien de lombard was gevestigd, waaraan de Oude Lombardstraat zijn naam ontleent. En als er een ossenhooft is dan is daar ook al gauw het gulden ossenhooft 1604-1659 in de Arkelstraat O. Om dan nog maar even bij de ossen te blijven: hadden wij in Gorcum ook geen buurtje als zijstraatje van de Blauwe Torenstraat Z, dat in de volksmond, die altijd nog de mooiste naamgever is, de Ossenstal werd genoemd? Het straatje is enkele jaren geleden verdwenen door de afbraak van de daar staande huisjes. (Wie kan mij aan een foto van dit straatje helpen?)

Het kalfje spaert U hooy

Behalve ossen waren er echte stieren: de stier 1681-1695 Arkelstraat O. De stier werd voorheen en in enkele streken nog wel de bul genoemd. Zou het kunnen, dat de Bullekeslaan in Gorinchem (tussen de Olveh-flat en de Schelluinsestraat) aan deze bullekes zijn naam ontleent?

Bij stieren behoren koeien. De bonte koe kwam veel voor bij de melkboeren en in onze stad troffen wij nog in de twintigste eeuw de bonte koe aan als naam voor een herberg van Hannes de Gier in de Haarstraat. Heel wat ouder was de bonte koe 1599-1655 op de Kortendijk W en den koevoet 1596-1712 hing uit aan de Hoogstraat N. En nu het resultaat van de ontmoeting koe en stier: eerst het blauwe kalf 1693-1727 Arkelstraat W en het gulden kalf 1625-1755 Havendijk O. Een kalfje is goedkoper dan zijn vader of moeder — het kalfje spaert u hooy 1644-1723 stond er op een huis in de Arkelstraat O te lezen.

In het swart vercken

Dat zwarte verreke zou zo weggelopen kunnen zijn uit een verhaal van Felix Timmermans. Er waren vroeger bij de naamgeving varkens genoeg — zwarte, kleine en gouden. Het varken was het kenteken voor de spekslagers, zoals het dat in onze tijd nog was en misschien hier en daar nog voorkomt. Bijvoorbeeld een varkenskop aan de deur van een slagerij, of stenen varkens in allerlei uitvoeringen — zelfs zittende op een bank — in de etalages (wie heeft er nog een?).

Weinig paarden meer in de stad, maar als windvaan vinden wij er enkele, o.a. deze op een huis in de Kwekelstraat. Het paard hier in gezelschap van het torenhaantje van de Gereformeerde Rehobothkerk.

Als huizennaam troffen wij het swart vercken 1769 aan in de Botersteeg W. Het cleyn vercxken 1603-1654 was in de Arkelstraat W en dan waren er de gouden: het gulden vercxken 1518-1696 naast het kleine in de Arkelstraat en 't verguld vercken 1647 op de Kalkhaven W.

Wij hebben vandaag nog een Varkenmarkt, waar 's maandags de varkens ook nog verhandeld worden. Minder bekend en bij velen zelfs onbekend is de Varkenssteeg, dè verbinding van de Haarstraat met de Varkenmarkt.

De oudere Gorcumers weten nog wel waar de Verrekesheul was, maar voor de jongeren moeten wij vertellen dat die Varkensheul een brugje was over de Schelluinse Vliet op het kruispunt van de wegen Schelluinse Vliet, Nieuwe Hoven, Mollenburgseweg en de tegenwoordige Banneweg. Het verkeer eiste die Varkensheul als tol op, zoals het al zoveel heeft gevraagd en nog meer zal opslokken.

De Varkenmarkt is de enige plaats in Gorinchem die zijn dierennaam nog eer aandoet, want de varkens en vooral de biggen worden er nog steeds verhandeld. Een gezellige oude prentbriefkaart toont de Varkenmarkt in onze stad zo omstreeks het begin van de 20e eeuw.

Huybert de verckensslager

Vroeger ging het bij de naamgeving wel gemoedelijker dan vandaag. Iemand die bijvoorbeeld op de hoek woonde of een bekende bewoner van een straat of een steeg waren vaak voldoende om hun naam er aan te verbinden. Die gemoedelijkheid zien wij weerspiegeld in de Huybert de Verckensslagerssteech 1552, in 1556 de Verckensslaegerssteech genoemd, d.i. de tegenwoordige Kabeljauwsteeg, de verbinding tussen Kapelsteeg en Eendvogelsteeg.

Gezellige namen

Hoewel niet met het onderwerp te maken hebbend hier nog een paar van die gezellige Gorcumse straatnamen van vroeger (onder vermelding van de huidige naam):

de poort van Neeltgebroers erfgenamen 1651, naast de R.K. kerk in de Haarstraat; Meth Ridderstraat 1561, Kwekelstraat; Jacob Robbensteeg 1645, Jacob Roggebroodsteeg: Aerdt de Coeckebakkersteeg 1554, Koekebakkersteeg voor zover die er vandaag nog is; Symon Outschuytsteech daer Claes Karreman inwoont 1551, in 1602 genoemd de Claes Karremansteeg, Bloempotsteeg voor zover die er in verband met de sanering ook nog maar is; Cooman Thielensteechsken 1559, Karnemelksteeg van de Hoogstraat naar de Eendvogelsteeg; Henrick Cuylensteeg achter den baers 1584-1610, de Nieuwsteeg op de Appeldijk; Hendrick Berentssteech achter den blauwen haan 1571, de Blauwe Haansteeg op de Appeldijk; Jan van Gellicumstege 1541 — Peter Marsmansstegh 1562 — Lijs Oirbaersstegh 1541, Revetsteeg; Geertgen Koevoetsganck 1544 — Servaes Adriaensz ganck 1562 — Adriaan Daetselaers ganck 1619, voor het t.w. Hugo de Grootpoortje op de Grote Markt, dat vroeger een steegje was; Aerdt Helvensteech 1554 — Heer Henricksteegh 1719, Knipsteeg. Allemaal straten en stegen waaraan de persoonsnaam van iemand verbonden was.

Het waren geen beroemdheden, alleen maar bewoners en hun naam sprak een duidelijker taal dan de kunstmatige namen van heden.

Proost in 't rammeken

Natuurlijk was ook de familie schaap in deze namenparade aanwezig. Op de Hoogstraat Z. hadden wij een blauwververij 't blauwe schaap 1559-1694 geheten. En men kon een ferme dronk nemen in de herberg de ram of 't rammeken 1518-1608 op de Appeldijk O. Wist u dat de ram in Gorcum nog op een gevel voorkomt? Zelfs in een dubbele uitvoering. Bekijkt u de gevel van ons museum Dit is in Bethlehem aan de Gasthuisstraat maar eens goed, dan doet u veel verrassende ontdekkingen. Welk een voorname stijl toont dit renaissancehuis, dat juist in dit jaar vier eeuwen geleden werd gebouwd. En nu die ram: in de top van de gevel ziet u de ram aan beide zijden naast het bovenste raam.

Een huis in de Boerenstraat W heette de witte hamel 1626. Het werd in dat jaar bewoond door Gijsbert Cornelis Hamel.

Ondanks die hamel toch wat lammeren: het lam 1606 (handschrift) Broerensteeg N, het witte lam 1702-1729 en het swarte lam 1670, beide Gasthuisstraat Z. De bock 1562-1647 troffen wij aan in de Molenstraat O en de drie bockevellen 1613-1658 Kortendijk O.

En... wat zou Gorcum zijn zonder het Geiteweike buiten de Dalempoort? Het is wel geen officiële naam, maar het stukje grond wordt gelukkig vandaag nog zo in de volksmond genoemd. Ik prefereer zulke namen boven bijvoorbeeld een Tiende Penninglaan.

Altijd waren er ezels

Ezels zijn er altijd geweest — ze zullen er blijven. Den (gulden) esel 1626-1666 in de Gasthuisstraat N, de blinde ezel 1655-1675 Appeldijk O en St. Aubaerts esel 1574-1581 Langendijk O.

Volgens een aantekening die Emck vond 7) was de Heylige Geest (dat waren de Heilige Geestmeesters van de Kapel in de Arkelstraat) jaarlijks schuldig aan de broederschap van Sint Aubaert binnen Gorcum een schild (14 stuivers) verschijnende Petri ad cathedram.

Wilt u nog een ezeltje zien? In een ontroerend staaltje van vroeg 17e eeuwse kunst? Kijk dan eens naar de gevelsteen „de vlucht naar Egypte" in het Gorcumse museum. U ziet Jozef die de ezel leidt, waarop Maria met het kindeke Jezus is gezeten. 8).

Twee katten en een kater

Op de Hoogstraat N troffen wij in de 17e eeuw twee huizen aan, die de kat als naam hadden. Eerst op de oostelijke hoek van de Karnemelksteeg de kat

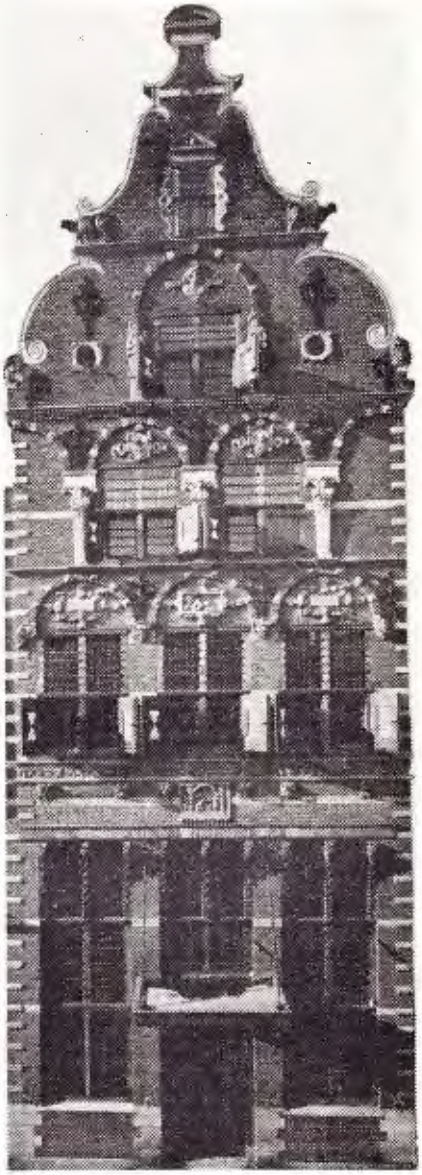

Aan de gevel van het museum ziet u tweemaal de ram, links en rechts van het bovenste raam in de top van de gevel.

1643-1846 en drie huizen verder de (gulde) kat 1559-1683.

De Karnemelksteeg heeft, naar het hoekhuis, ook een tijd de Katsteeg geheten. Nog in de 20e eeuw, toen er in Gorinchem verscheidene straten en stegen met dubbele namen waren, werd er officieel op de straatnaamborden gesproken over de Kat- of Karnemelksteeg. In 1584 werd dit steegje, dat de verbinding is tussen Hoogstraat en Eendvogelsteeg, genoemd 't Steechsken after (achter) de Cat en in 1734 reeds de Katsteeg.

Oudere Gorcumers noemen de tegenwoordige Altenawal nog steeds de Kattenwal. Of de kat als huisdier hier iets mee te maken heeft? Ik geloof het niet. 9).

Op de Langendijk O troffen wij de kater 1596-1649 als huisnaam aan en ook vandaag nog is er een Katerstraat, de verbinding tussen Haarstraat en Nieuwe Walsteeg. Wie weet hoe de Katerstraat aan zijn naam kwam mag het zeggen.

In de wijnthont

Ook de honden waren van de partij. In de Oude Lombardstraat W hadden wij de hazewijnt 1625 en deze straat werd in 1682 ook wel de Hazewindhondsteeg genoemd. In de Westwagenstraat Z waren ook nog twee huizen van deze naam: de wijnthont 1602 en de hasewinthont 1613, die beide behoorden bij een brouwerij. De steeg die er naast lag, de tegenwoordige Hazewindhondstraat van de Westwagenstraat naar de kazernes, werd in 1599 genoemd 't Steechsken neffens (naast) den wijnthont en later de Hazewindsteeg 1699-1736.

Er waren nog meer honden: de blauwe hondt, een zeeperije (zeepziederij) 1556-1639 in de Burgstraat N, den eyshondt 1654-1683 Burgstraat N en den trouwen hont 1671-1696 Molenstraat O.

In Gorcum vond ik geen hond in de pot, een voorstelling en een naam, die elders ook vaak voorkwam en zoiets als de zorgeloosheid symboliseerde. U kent dat wel: de hond in de pot vinden als de vrouw haar huishouden heeft verwaarloosd of als men te laat thuiskomt voor het maal. De hond in de pot is nooit goed, Vader Cats leerde het ons al:

Een open pot, een open beurs,
Een open deur, een open keurs,
Een open mont, een open kist,
Daer wordt gemeenlick yet gemist.

De leeuw met een festoen van vruchten kunt u nog zien in de Molenstraat.

En met deze Catse levenswijsheid nemen wij afscheid van de honden, opdat wij niet de hond in de pot vinden.

De koning der dieren

De leeuw was in Gorinchem wel de kampioen bij de naamgeving in de dierensector en er kwamen dan ook heel wat leeuwennamen voor, wat niet in de laatste plaats moet worden toegeschreven aan de heraldische betekenis van de leeuw 10).

In de Arkelstraat W troffen wij bij de Arkelpoort de leeuw 1636-1642 aan. En dan waren er gouden, rode, zwarte, witte en klimmende leeuwen, met zijn tweeën, met zijn drieën en zelfs met vier tegelijk.

De gulden leeuw 1559-1695 was aan de Haarstraat O en bovendien op de Kortendijk O, welk pand in 1641 werd afgebroken en op welke plaats de Fonteinsteiger 1641-1750 werd gemaakt.

Oudere Gorcumers herinneren zich nog het hotel, café, restaurant en uitspanning Lion d'Or op de hoek Arkelstraat-Walstraat, waar nu de N.V. van Mill is gevestigd.

Er gaat van deze gouden leeuw nog steeds een bijzondere faam uit. 11).

De rode leeuw, die in het wapen van Holland voorkwam, vonden wij ook

voldoende in Gorcum. Allereerst de roode leeuw 1691-1799 Gasthuisstraat N, dan een brouwerij van dezelfde naam 1621-1695 Havendijk O. Er was een herberg de roode leeuw 1556-1638, ook genoemd in 1577-1599 de roode leeuw daer den cartouw uythangt aan het Eind W en tenslotte de roode leeuw 1618-1635 aan de Gasthuisstraat Z.

En dan waren er de zwarte leeuwen: de zwartte leeuw 1581 Kortendijk O, de brouwerij de zwarte leeuw 1671-1726 Havendijk O, de zwarte leeuw 1556-1624 Langendijk O, de zwarte leeuw 1739 Westwagenstraat Z en de zwarte gecroonde leeuw Havendijk O.

En nu de witte leeuwen: de witte leeuw 1541-1641 Kortendijk O, blijkbaar een herberg, want Emck spreekt 12) over Jan Cornelisz. weerdt in den witten leeuw, thans — 1920 — kaaswinkel van H. Tuinenburg aan de Kortendijk.

Er was ook een brouwerij de witte leeuw met het swaert geheten 1641-1650 aan het Eind W. Bij vroedschapsresolutie van 12 februari 1641 werd aan Jacob Jans (Ouwens) out-burgemeester, toegestaan dat hij „sal mogen uythangen en sijne tonnen mercken met eenen witten leeuw met een swaert boven het hooft, die houdende in sijnen poot" 13).

Nu de laatste witte leeuw 1729 aan de Langendijk W, waar eerst (1589-1624) de brouwerij de gans aan de noordenhoek van de Kerksteeg gevestigd was. Het huis heette in 1716 de drie witte leeuwen (zie hieronder).

De twee climmende leeuwen 1636-1642 troffen wij aan bij de brouwerij aan de Havendijk O, die voordien 1596-1621 de oude ruyt en de zwarte gecroonde leeuw werd genoemd. Die klimmende leeuwen waren de schildhouders van een wapen, zoals wij tot vandaag nog kennen.

Er waren ook drie leeuwen: de drie leeuwkens 1596-1621 Eind W en de drie witte leeuwen Langendijk W, die wij hierboven reeds noemden.

Er kwamen zelfs vier leeuwen voor! De vier leeuwen 1741-1742 Langendijk W. Emck 14) vermeldt, dat bij resolutie van 8 juni 1737 aan de Rooms Katholieken werd geweigerd om de kerk het Kruisje, waarin enige tijd geen dienst was gedaan te gebruiken en bij resolutie van 10 februari 1742 werd aan Mart. van Barnevelt vergund om de twee huizen naast elkander, genaamd het Kruisje en de vier leeuwen, zijnde van ouds een roomse jesuite kerk, thans vele jaren gesloten, af te breken. In de vier leeuwen werd dus ook de R.K. eredienst uitgeoefend.

Hier ziet u de leeuw van het Leeuwenhofje nog op zijn post. Nu rust hij uit in het museum.

In de Keizerstraat kijken leeuwen u aan vanaf de gevel van de vroegere vrouwengevangenis.

Leeuwen kijken u aan

Uit het voorgaande bleek duidelijk, dat de leeuw nogal in trek was bij tapperijen en vooral bij brouwerijen. In ieder geval waren er de volgende leeuwen-brouwerijen: de zwarte leeuw, de roode leeuw, de witte leeuw met het swaert en de twee climmende leeuwen.

In de twintigste eeuw nog verkocht Ravenswaay's Bierbrouwerij Mij in Gorinchem het Nederlandsch Leeuwen Bier, herinnerend aan de honderdjarige onafhankelijkheid 1813-1913.

Nu de laatste leeuwen. In de Molenstraat vinden wij in de gevel van het pand no. 97 een gevelsteen met een wapen en twee leeuwen als schildhouders. Het huis werd in het midden van de 17e eeuw vermeld als 't wapen van Dantsich 15). Aan beide zijden van deze steen komt een steen voor met een markante leeuwekop. Het beest houdt met zijn bek een festoen van vruchten vast. Beide koppen en festoenen zijn verschillend. Ter illustratie werd er op pag. 11 één afgedrukt.

Gorinchem heeft ook nog een Leeuwenhofje, een zijstraatje van de Pompstraat. Vroeger stonden er aan de ingang van het hofje twee stenen zuiltjes met daarop een liggende leeuw. De ene werd enkele jaren geleden omver gereden en vond een tehuis in het museum. De andere sneuvelde een paar maanden geleden en houdt nu zijn collega in het museum gezelschap. Slachtoffers van het verkeer!

Leeuwen kijken u ook aan vanaf de gevel van de vroegere vrouwengevangenis in de Keizerstraat. En u vindt aan Gorcumse gevels als u eens oplet heus nog wel meer leeuwen.

De vos ende craen

In de Arkelstraat vinden wij een nieuwe gevelsteen op no. 57, voorstellende de vos en de craen. Deze steen maakte mr. D. Huurman een aantal jaren geleden ter herinnering aan de oude huizennaam, die o.a. in 1621 op deze plaats, de zuidelijke hoek Varkenmarkt/Arkelstraat, werd genoemd. Het volgend jaar ging deze naam over naar een huis aan de overzijde van de Arkelstraat. O, dat van 1622-1705 als zodanig wordt genoemd en in 1649 een herberg blijkt te zijn.

Behalve een vos met een kraanvogel, die u op de steen in de Arkelstraat duidelijk kunt waarnemen, was er op de Kalkhaven W de vos met den aap 1623-1738. En dan de gewone huis-tuinen-keuken-vossen: het vosken 1721 Havendijk O, 't vosken 1584-1627 Hoog-

De gevelsteen de vos en de craen 1621 in de Arkelstraat: hedendaags saluut aan een oude naam.

straat Z en op de hoek Helmsteeg/Hoogstraat het huis in dat heylich leven 1435, dat later 't gulden vosken 1596 heet, de vergulde vos 1650-1680 en in 1699 weer heel gewoon het vosje.

De vergulde olifant

De olifant hing vooral uit bij de koekbakkers. In Gorinchem was de vergulde olifant 1620-1658 op de Appeldijk W en verder waren er twee op de Hoogstraat Z. Naast elkaar den cleynen olyphant 1596-1631 en de olyphant 1556-1667, welke ook wel ter onderscheiding den grooten olyphant 1596-1764 werd genoemd of het suykerhuis 1621-1764 (een bakkerij) als naam had. Deze suikerbakkerij met een kaarsenmakerij in de Helmsteeg brandde op 30 november 1750 geheel af.

Nog tot in onze tijd was er op deze plaats een koek- en suikerbakkerij gevestigd. In de etalage stond een beeld van een olifant, die men in Gorinchem nog in de zoete hoek aantreft, nl. in de banketbakkerij van De Bruin aan de Arkelstraat, welke N.V. de zaak van R. J. de Kroes heeft overgenomen. In de Kabeljauwsteeg herinnert een steentje van een pakhuis, met de naam „De Olifant" ook nog aan het bedrijf van R. J. de Kroes.

De swijnskop

Logementen en herbergen hadden van die karakteristieke namen. Zo treffen wij veel de rode leeuw of de wildeman aan, evenals het zwijnshoofd. In Vianen is nu nog het hotel het Zwijnshoofd.

Gorcum kende ze ook: het swijnshooft 1602-1624 a.d. Bloempotsteeg N en het gulden swijnshooft 1651-1670, later de swijnskop 1704 Arkelstraat W.

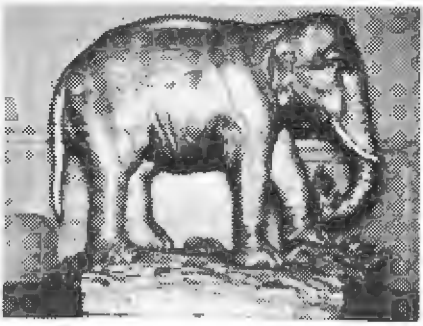

Dit is het beeld van de olifant, zoals u het vele jaren kon zien staan in de etalage van R. J. de Kroes aan de Hoogstraat.

Opgemerkt moet worden, dat de Bloempotsteeg vroeger ook een andere naam had. Na aanvankelijk Claes Carremanstege 1692 geheten te hebben, kwam later de naam Swinscopsteeg en Swijnkopsteeg voor en in deze eeuw nog werd bij de dubbele namen op de straatnaambordjes gesproken van de Bloempot- of Swijnskopsteeg. Nu geen swijnskop meer en ook de steen en het huis de drie blompotten zijn er verdwenen.

In het gezelschap van zwijnen passen ook wel beren! In de Burgstraat N hadden wij de gecroonde beer 1699 en op de Appeldijk O de herberg van 't beerken 1554-1566, later de (ver)gulden beer 1591-1767.

Deze beren zijn verdwenen, wij hebben alleen nog de stenen beren, o.a. de stenen beer met de twee monniken er op. Dat is de waterkerende muur bij het Paardenwater, waarop twee stenen bouwseltjes, die men monniken noemt

De beer aan het Paardenwater met de twee torentjes, die monniken worden genoemd.

en die het passeren van die muur door ongewenste bezoekers onmogelijk moesten maken.

't Dorstig hert

Herten kwamen er heel wat voor en 't dorstig hert of hart vond men ook al veel als herbergnaam. Een bloemlezing: het hert 1547-1550, ook 't groen hart 1556-1581 Langendijk O, den sluytel of 't witte hert 1554 Grote Markt N, het groene hart 1718 (H) Grote Markt O, de brouwerij het vergulde hart 1613-1788 (H) Langendijk W, zelfs het vliegend hart 1736-1739 Langendijk O en het (verguld) vliegend hart 1676-1738 Kalkhaven W. En er was in onze stad ook het dorstig hart 1663-1664 (H) Westwagenstraat N. Zelfs de eland 1591-1640 ontbrak niet. U ziet het, de naamgeving was wel veelzijdig en kleurig.

Mocht u vandaag nog een hertekop willen zien, kijk dan naar de gevel van de Stadsapotheek op de Langendijk 16).

Zwanen en hanen

Behalve al die viervoeters speelden de vogels een grote rol. Van Lennep en Ter Gouw geven bij de vogelnamen de prioriteit aan de zwaan, „want die komt als uithangteken alleen meer voor dan alle andere vogels te zamen" 17).

Ook Gorcum kende heel wat zwanen, maar hier kraaide ook de haan een hartig woordje mee, wat in een stad, die als „volkslied" zingt „Zo kraait den boer z'n haantje", ook al is er geen enkele historische grondslag voor, in de lijn zou liggen. Verband bestaat hier echter bepaald niet.

De zwaan was een edele vogel en stond ook bij de naamgeving in hoge aanzien. De sage van de zwanenridder sprak tot de verbeelding en de zwaan als nathals zien wij weer terug bij de herbergnamen. De bewaarders der zwanen van de heer of de stad hielden vaak een herberg. Dat er over de zwaan als kenteken heel wat te zeggen valt toonde ik reeds vroeger aan.

De edele zwaan

Nu onze tocht langs de Gorcumse zwanehuizen: de eene zwaan een brouwerij 1747 Westwagenstraat N, de drie (gecroonde) swanen brouwerij 1635-1677 later de drie swaantjes brouwerij 1656-1662 Kortendijk O, de drie swanen (swaentjes) 1675-1749 Havendijk O, de witte gecroonde swaan 1608-1623 (H) Burgstraat N, een naam die voor dit huis in vele variaties voorkomt; de vergulde zwaan 1636-1657 (H) Langendijk O, de vergulde swaen 1636-1657 eerder den (soeten) naam Jezus 1577-1644 Langendijk O, de drye zwaantgens of de drie (wilde) zwanen brouwerij 1606-1792 Langendijk W, de herberg de zwaan 1514-1712 of de witte zwaan 1714 Gasthuisstraat Z en van ouds het zwaanshals 1707-1738 Appeldijk W.

Verder hadden wij het veerhuis de zwaan aan de Merwede en de Zwaanspolder op de plaats waar nu de Vluchthaven aan de Punt is. Het zal u overigens opgevallen zijn, dat de zwaan vaak voorkomt bij de Gorcumse brouwerijen.

't Gulden haantje

„De Haan, als uithangteken, geeft den Zwaan in ouderdom niets toe" 19). En in onze stad ook kwantitatief niet, want er geven heel wat hanen acte de presence. Men zag de haan vaak als uithangteken bij de particuliere onderwijzers, die de jeugd kennis en wijsheid trachtten bij te brengen.

In de Gasthuisstraat troffen wij op de westelijke hoek van de Botersteeg den haan 1629-1674 of het klein haantje 1624 (H) aan. In de Botersteeg W zelf had men nog eens den haan 1610-1622.

Dan was er de gecroonde haan 1629-1685 Gasthuisstraat N en de calcoensche haan 1644 (H) aan de Varkenmarkt.

De haan die zich het langst wist te handhaven was de (ver)gulden haan 1559-1753 aan de Hoogstraat op de westelijke hoek van de tegenwoordige Karnemelksteeg. Dit huis werd op 14 december 1559 gekocht door Antony Jacobse, één van de Gorcumse burgers, die een vonnis kreeg van Alva's Bloedraad 20).

Op 28 juli 1753 transporteerde Jan de Groot aan Teunis Horneer het huis „den vergulden haan" op de Hoogstraat, in welk huis in 1775 door Teunis Horneer werd gedrukt en uitgegeven de beschrijving van Gorinchem door mr. Cornelis van Zomeren. De huisnaam is door de familie Horneer later overgebracht naar het huis in de Gasthuisstraat, waar tot voor kort nog de uitgeverij en drukkerij 't gulden haantje gevestigd was. De haan troonde als uithangteken daar in de boekwinkel en bevindt zich nu nog in bezit van de eigenaar van de vroegere zaak, de heer de Bruijn. Dus met recht een taaie haan 21).

Het steegje naast de gulden haan op de Hoogstraat heette in 1550 het Melcksteechsken, in 1559 het Coomen Thielensteechsken in 1584 't Steechsken after de cat, in 1631 het Haensteegje, in 1734 de Katsteeg, later de Kat- of Karnemelksteeg en nu nog de Karnemelksteeg. Jammer dat de naam Haensteegje als herinnering aan onze roemruchte haan verdwenen is. Wel hebben wij aan de Oude Hoven nog een haan in de tuin van de Lagere Landbouwschool, een beeld van Markus Ravenswaay.

Het blauwe haantje

Er waren nog meer hanen: de gecroonde haan 1717-1802 Havendijk O, voordien de brouwerij de roode leeuw 1621-1695, verder den haen 1701 Kalkhaven W, de geclaverde haan brouwerij 1719-1798 Langendijk W en den cleynen haen 1599-1673 Hoogstraat Z.

Een haan, die wat naam betreft nog hardnekkiger is dan het gulden haantje, is den blauwen haan 1598-1691 Appeldijk O, waaraan de tegenwoordige Blauwe Haansteeg zijn naam ontleent.

In 1571 wordt gesproken over de Hendrick Berentssteech achter den blauwen haan en in 1598 over In 't steechsken naast den blauwen haan. Zo ziet u, dat de hanen wel hun best deden in Gorcum en dat heus niet alleen op Palmzaterdag als wij in de bakkerswinkels een Haantje Pik konden kopen, een stuk folklore, dat min of meer kunstmatig nog steeds bestaat

Wij hadden ook blauwe hennen: de eerste in de Burgstraat N 1604 (H), de tweede op het Eind W 1587-1653, in welk huis in 1591 woonde Steven Gerritsz Blauwhen, waaruit we zien dat de eigennamen ook van huizennamen, vaak aanvankelijk als bijnaam, werden afgeleid. En dan was er in de Krijtstraat W het huis de clockhen 1610-1631.

Nu genoeg over hanen en hennen, wij kijken alleen nog even in het Kippenbuurtje, de volksnaam voor de tegenwoordige Poortstraat en naar het Kippenbrugje over de Schelluinse Vliet, waarover heel wat oudere Gorcumers gelopen hebben als zij een wandeling naar Schelluinen maakten. En om hen er nog eens aan te herinneren hierbij een foto van het oude en verdwenen kippenbruggetje.

Ooievaars en valken

De ooievaar wordt na de zwaan en de haan door Van Lennep en Ter Gouw 22) de derde in belang bij de naamgeving genoemd. In Gorinchem is dat beslist niet het geval en neemt deze kinderbrenger maar een bescheiden plaats in met de oyevaer 1558 Arkelstraat O en de oyevaer 1576-1718

Dit is het Kippenbrugje over de Schelluinse Vliet, dat vele oudere Gorcumers zich nog goed herinneren. Op de achtergrond links tussen de bomen de twee watermolens van de Banne van Gorinchem

Kerksteeg Z. Zelfs het ooievaarsnest op De Doelen is verdwenen en wij hebben ook geen winkel „De Ooievaar" meer zoals vroeger het geval was met een zaak in baby- en kleuterkleding. Niettemin bestaat Gorinchem voort.

Zo had onze stad heel wat meer valken dan ooievaars. Allereerst de (gulden) valk 1558-1569, later het (gulden) ossenhoofd 1604-1659 en daarna toch weer de gulden valk 1641 Arkelstraat O tegenover de kerk van het Minderbroederklooster.

Dan was er de gekroonde valk 1655-1751 aan de Kortendijk W., in het midden van de 18e eeuw een gortmolen. En natuurlijk waren er heel wat gewone valken: de valck een mouterij/brouwerij en rosmolen 1629-1671 Havendijk O, de valck 1596-1599 Burgstraat N en de valck 1707-1773 Eind W.

Eendvogels en struisvogels

Dat de eend niet ontbrak ligt voor de hand. Zo was er de entvogel 1564-1673 Arkelstraat O op de noordelijke hoek van de steeg, die vandaag nog de Eendvogelsteeg heet.

Op de Kortendijk O hadden wij de gecroonde eendvogel 1765-1770 en om het helemaal mooi te maken aan de Burgstraat Z den gulden entvogel 1518-1562.

De struisvogel deed in Gorinchem ook van zich spreken: vogelstruis 1630 en 1723 Westwagenstraat N, de struys 1561-1645 Kortendijk W en de vogelstruis 1688-1699 bakkerij Westwagenstraat Z op de westelijke hoek van de Hazewindhondstraat, die zo genoemd is naar het huis in de wijnthont of de hasewinthont op de andere hoek. Deze zijstraat van de Westwagenstraat heet dan ook achtereenvolgens Hazewindhondsteeg en Vogelstruissteeg. Tot dat het definitief Hazewindhondstraat werd en men het verlengde van deze straat (bij de kazernes) Struisvogelstraat ging noemen. Beide kwamen dus aan hun trek, maar de Struisvogelstraat raakte wel wat uit de oorspronkelijke koers.

De waard uit „De blauwe pauw"

Ook de pauw was present in Gorinchem, nl. aan de Gasthuisstraat Z 1660-1793. Er waren weinig plaatsen, die geen herberg de pauw hadden 23)

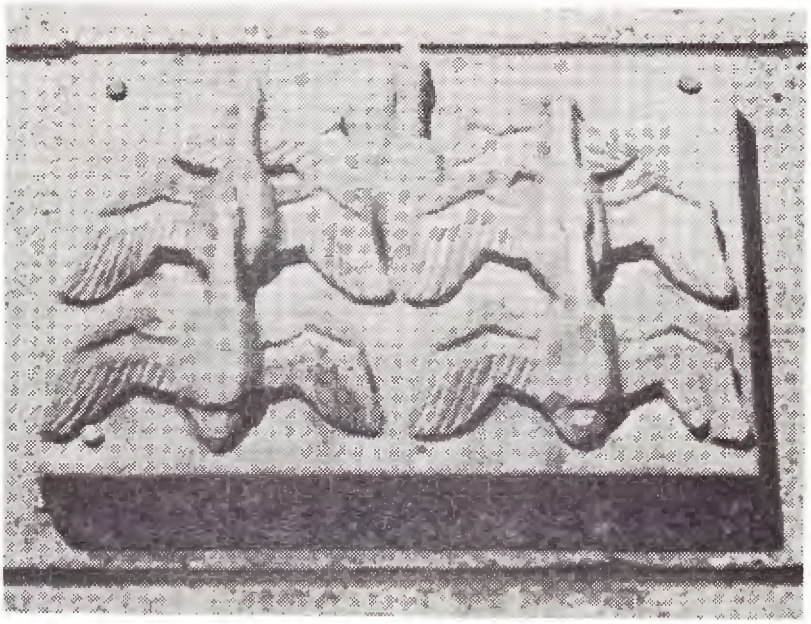

Het gevelsteentje van Markus Ravenswaay met de ganzen van de Ganzenwei — iets van deze tijd.

en in het 16e eeuwse Gorcum was er ook één: de (blauwe) pauw 1544-1608 op de Kortendijk O, later den Coninck Davidt 1622-1695 genoemd en nog later de gecroonde eendvogel 1765-1770, die hiervoor reeds werd genoemd.

Nu heeft de blauwe pauw van de Kortendijk een belangrijke rol in de Gorcumse historie gespeeld, want hier kwamen de aanhangers van „de nieuwe leer", zo u wilt de geuzen, bijeen. Waard van deze herberg was Hans Jansz. van Maeseijck, die op 28 december 1565 eigenaar van de blauwe pauw werd. Hij moest zijn sympathie voor de nieuwe leer en zijn hulp aan haar aanhangers met de dood bekopen, want in 1568 werd hij samen met Barend Rutgersz. alias Naeynre op de Grote Markt ter dood gebracht.

Vogels in bonte pracht

Overigens treft u vogels in alle soorten aan. De (groene) papegaay 1631-1686 ook genoemd de cleyne papegaay 1641 Kortendijk O, de papegaay 1598-1652 Langendijk W en de drye papegaaien 1580-1781 Kalkhaven O.

Wij hadden ook pelikanen: de (gecroonde) pellikaan 1666-1705 Langendijk O en de (vergulde) pellicaan 1577-1736 Grote Markt Z. In de Grote Kerk treft u de pelikaan aan (op de grote lichtkroon in het midden), die met zijn bloed zijn jongen voedt en een soortgelijke voorstelling kunt u vinden aan de communiebank van de R.K. kerk in de Haarstraat 24).

Nog een paar Gorcumse vogels: de exter 1595-1723 Arkelstraat W, daer de drye duyfkens uythangen 1565-1650 Kelenstraat W, de (gulden) arend 1558-1709 later den dubbelen arendt 1716 Gasthuisstraat N en de brouwerij de gans 1589-1624 (later de witte leeuw en de drie witte leeuwen) op de Langendijk noordenhoek Kerksteeg. Wij hebben vandaag in onze stad nog wel een Ganzenwei in de Jagerswijk ten oosten van de Kleine Haarsekade, maar het betreft hier kunstmatige namen, wat in deze tijd ook niet anders meer kan. Het is aardig, dat men de dieren die hier aan de straten hun naam gaven, met kleine steentjes in de gevel heeft uitgebeeld, waarvan hier de ganzen als voorbeeld worden geplaatst.

In vogelvlucht

Tenslotte nog even in vogelvlucht:

— Een trotse adelaar vindt u boven „de rijzende zon" als bekroning van een raam op de tweede verdieping van het pand Gasthuisstraat 55, met die rijke Lodewijkgeval 25).

— Op de Appeldijk O troffen wij een huis aan van ouds den ouden vogelsanck 1639 en de steeg er naast heette de Vogelensangsteeg 1576-1683 of de Vogelsanckganck 1611. In deze gang woonde Jan Vogelensanck, schepen en vroedschap van de stad. Dit

De Hoogstraat met rechts het kledingmagazijn „In de Paradijsvogel", een naam die zich tot in onze tijd gehandhaafd heeft.

steegje (van Waltheer) is lang zonder naam geweest, maar heeft nu die oude naam terug 26).

— In 1795 werd in de omgeving van het Melkpad gesproken over het Kievitseiland nabij het houten bruggetje.

— Wij hadden in Gorcum ook een huis, dat door J. F. Oltmans in zijn boek „Slot Loevestein" De Paradijsvogel werd genoemd en later als het kledingmagazijn (van Frans Frerker) op de hoek Hoogstraat/Kelenstraat onder die naam voortleefde.

— Als laatste het Kraaienhofje in de Koekebakkersteeg. Door de sanering is het verdwenen, wat in verband met de slechte woningtoestanden niet betreurd behoeft te worden. Daarmee verdween ook deze naam uit de volksmond. Men noemde het hofje naar de familie Kraay, die hier huizen bezat.

Snoeken in de bliekenstad

Wat de vissen betreft krijgt bij Van Lennep en Ter Gouw de walvis de voorrang, „niet enkel om zijn grootte, maar omdat hij zoo talrijk op de uithangtekens wordt vertegenwoordigd" 27).

In Gorcum vond ik echter geen enkele walvis, maar wat veel erger is in de stad wiens inwoners „blieken" heten, ook geen enkel huis met de bliek als naam. Bij ons is de snoek kampioen! En dan weer in het bijzonder bij de brouwerijen.

Wij hadden de (gekroonde) ééne snoek, een brouwerij 1648-1798 Appeldijk O, waarvan de gevelsteen nog aanwezig is in het pakhuis van Waltheer in de Vogelsangsteeg. Het is een fraaie steen van een kolossale snoek met een kroon er boven en op een lint er onder de aanduiding „G.Kroonde. Snoek.1708" 28).

Er was een brouwerij de twee snoeken 1598-1669 op de Kortendijk O en natuurlijk de brouwerij de drie snoeken 1623-1785 op het Eind W. Nog in de 20e eeuw kwam deze naam als brouwerij in Gorcum voor. Ik liet reeds eerder een oude prijskaart van de brouwerij van A. F. van Renesse & Co te Gorcum afdrukken. Daarop komen afbeeldingen van de twee brouwerijen — wel in bijzonder grote uitmonstering — voor en de handelsmerken van de brouwerij „De Kraam" uit de Nieuwstad en „De Drie Snoeken" van de Bornsteeg 29).

Het baarsje en het louwke

Natuurlijk kwam de baars bij de namen in Gorcum voor: de baers 1589-1677 Appeldijk O. De steeg er naast had in de loop der eeuwen verschillende namen. In 1610 werd gesproken over de steeg achter den baers, in 1667 over de Baarssteeg, later en nu nog over de Nieuwsteeg. In de tijd van de dubbele straatnamen was het de Nieuw- of Baarssteeg.

De louw — een soort zeelt — treffen wij aan in de Kabaljauwsteeg W., de louw 1591—1608 was een herberg. Zo werd er in 1653 voor deze steeg, die de verbinding is tussen Kapelsteeg en Eendvogelsteeg, gesproken van de Louwsteeg. In 1661 was het de Kabeljauwsteeg naar het huis het cabbeljauken 1629-1679, dat aan de oostelijke zijde van de steeg stond.

Op de Kortendijk W vonden wij de gulden louw 1602-1648. Verder was er op de Kortendijk O de karper 1596-1599 en van ouds den karper 1614-1651 Appeldijk W.

Steuren en zalmen

In een stad, waar de steuren en zalmen bij honderden werden aangevoerd, ontbreken zij als namen voor de huizen zeker niet. De steur 1561-1578 was op de Appeldijk O en de gulden steur 1631-1642 op de Kalkhaven W.

In de Burgstraat N vonden wij de salm 1543-1587 en op de Langendijk O een herberg de (gulden) salm. Nog in onze tijd kenden wij café De Zalm aan de Keizerstraat. Merkwaardig is, dat wij de vissen fint en elft, die voor ons toch ook al een legendarische naam hebben, in ons vissersplaatsje niet ontmoeten. Of werden die voor Gorcum pas echt van belang toen de huizen geen namen meer kregen? Wel hadden wij de paling 1643-1648 Kalkhaven O.

Verteren in de drie schelvissen

Een belangrijk huis was de herberg de drie schelvisschen 1689-1730 Burgstraat Z op de hoek van de Vismarkt. Deze herberg is pas enkele jaren geleden verdwenen en voerde tot die tijd nog steeds de oude naam. Bij resolutie van burgemeesteren van 4 februari 1698 werd bepaald, dat „de dekens van het metselaarsgilde geen verteringen sullen mogen doen uit de

De Visbrug aan het begin van deze eeuw. Toen werd er geen vis meer op verhandeld, maar op die brug is wel heel wat afgepraat, want de brug was een verzamelpunt, ook nog in de dertiger jaren van deze eeuw. Een gebruik van vele eeuwen oud, toen de burgers op die brugghe in samenspraak bijeen kwamen.

penningen tot het gilde behoorende, dan in het huis de drie schelvisschen".

„De Bruinvisch gold bij onze voorouders en nog tot in de 16e eeuw voor een lekkernij en kwam dus ook als uithangteken voor" 30). In Gorinchem hadden wij de bruynvisch 1617 op de Appeldijk W, een huis dat van 1698-1795 van ouds den bonten os wordt genoemd. Verder was de bruijnvisch 1559 op de Bornsteeg Z.

In de crab

Wij blijven nog even in het water: de drie haringen 1769 Gasthuisstraat N en de drie (gulden) haringen 1599-1682 in dezelfde straat, enkele huizen verder; van ouds den roch 1554 Hoogstraat Z en den (swartten) roch 1564-1641 Kortendijk W. In de Molenstraat hadden wij aan de oostzijde de crab 1628 en aan de overkant op de noordenhoek van de Krabsteeg de crabbe (crab) 1604-1666, in 1598 voorkomend als de gulden crab. De naam van de Krabsteeg is hiermede wel duidelijk. Bij resolutie van de vroedschap van 5 juli 1644 werd besloten, dat „de man in de crab bij provisie noch in de stad sal mogen blijven mits dat hij geen bedelaars sal logeeren of eenig carot houden". Blijkbaar was de crabbe dus een logement.

De visbrug en de mosselsteiger

U ziet het dat de vis zijn aandeel in de naamgeving wel leverde. Maar er waren nog meer namen, die met de visserij en de vishandel verband hielden. Allereerst de Visbrug, die al in 1393 werd genoemd en waarop de vismarkt werd gehouden. Wij kunnen ons vandaag niet meer voorstellen, dat er op en bij zo'n smalle brug handel werd gedreven, ons verkeer stelt zijn eisen, maar vroeger was zoiets wel mogelijk. In 1595 werd de vismarkt overgebracht naar het Eind, maar de handel ging in andere waren op de Visbrug door. Spoedig daarna, nl. in 1606, werd de vismarkt verplaatst naar dat deel van de Kalkhaven, dat nu nog Vismarkt wordt genoemd, het plein voor de RHBS. Vandaar ging de vismarkt naar Buiten de Waterpoort, waar in mei 1876 een loods voor de visafslag werd gebouwd. Daardoor sprak men aanvankelijk nog van de Oude Vismarkt, waarmee het plein voor de RHBS werd bedoeld.

Dan hebben wij de Vissersdijk, waar mogelijk visserbootjes gemeerd werden en vissers woonden. De Visserslaan

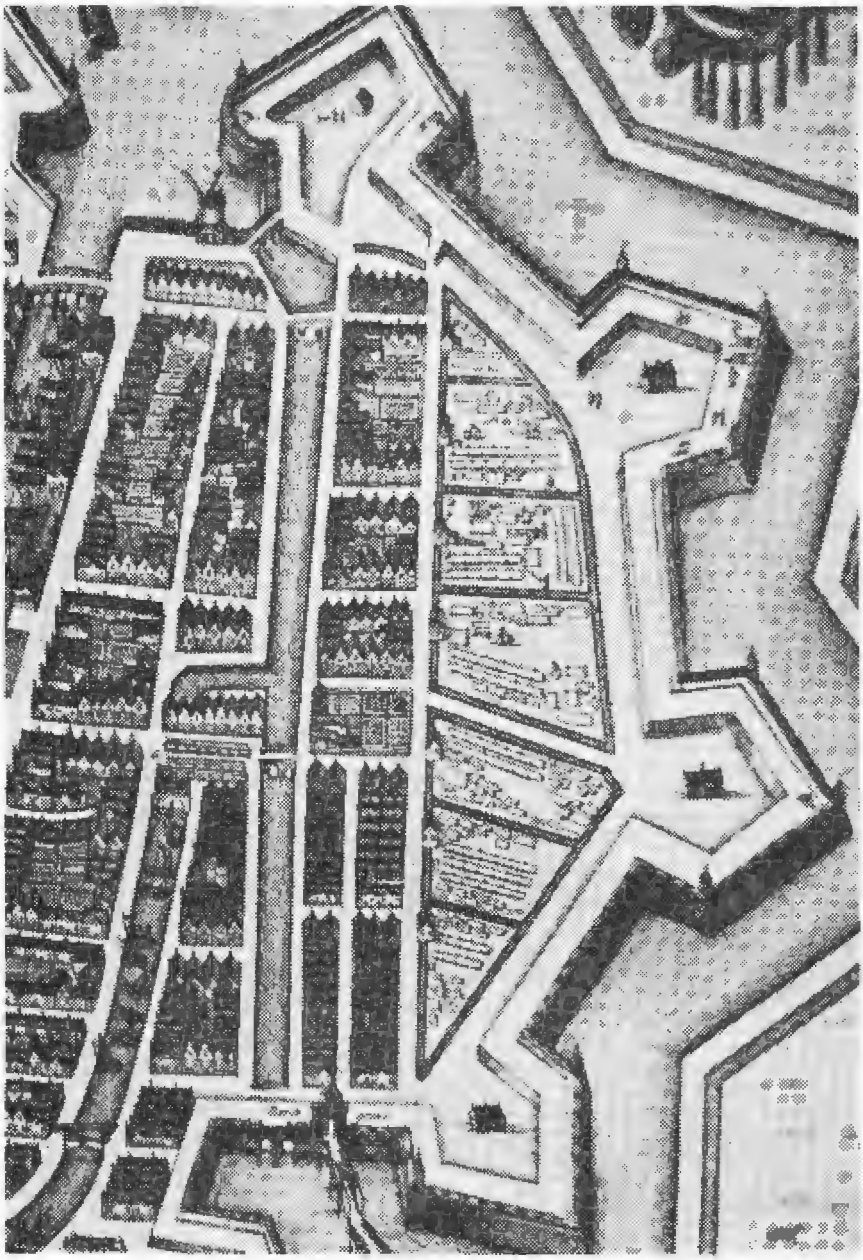

Een deel van de Gorcumse plattegrond uit Joan Blaeu's Stedenatlas der Verenigde Nederlanden 1649. Duidelijk ziet u in het midden van de plattegrond de drie rijen met visbanken op de Vismarkt, met er onder het water van de Kalkhaven en rechts het water van de Vissersdijk en het Laantje. Geen vismarkt meer, ook geen water meer.

werd al heel simpel zo genoemd als zijstraat van de Vissersdijk. Tenslotte was er in 1633 bij de Vismarkt op de hoek bij de Vissersdijk de Mosselsteiger, waar de mosselen wel gelost of verhandeld zullen zijn.

In 't paddemoes

Wij komen nu bij de groep amphibieën, kruipende dieren en insecten 31). Wij kijken eerst eens in de grond bij de mollen. Zij kwamen in ruime mate voor: de drie vergulde mollen 1602 (H) Hoogstraat N, de drye mollen 1559-1653 ook genoemd de drie swarte mollen 1631 Hoogstraat N, de drie mollen 1653-1664 ook de drie (swarte) mollen mette handt 1614-1630 Kortendijk O en de drie mollen mette hand 1637 Westwagenstraat Z.

Wij hebben tegenwoordig een straat die het Paddemoes heet. Deze is gelegen achter de Dalemstraat in een gebied, dat vroeger het Groenewoud, de Achterweg, Groenendaal of het Paddemoes werd genoemd. Door de nieuwe straat deze naam te geven heeft men een oude naam in ere hersteld. De naam zal wel afkomstig zijn van een moesveld, waarin veel padden vertoefden.

Bijen garen - muggen dansen

De bijenkorf hing uit bij de koekbakkers om het zoet van de honing te symboliseren. Ook in Gorinchem was dat het geval bij een banketbakkerij Gasthuisstraat N. De bijenkorf is daar nu verdwenen, maar u kunt dit uithangteken bezichtigen in het Gorcumse museum 32).

Al in 1642 kwam er in de Gasthuisstraat N een huis voor, de drie bijenkorven genaamd. Verder zagen wij aan de Westwagenstraat Z de biecorf 1557-1673.

Bijen zijn nuttig, muggen lastig. In de Helmsteeg O, het laatste huis bij de Kraansteeg, stond de herberg In den muggendans 1606-1608 een naam die voor ons gevoel niet erg lokte, maar... wat voor muggen dansten er om het schaarse licht?

Nog beroemd in onze stede is het huis De Gulde Capel. U koopt er de echte Gorcumse zoute bollen in dat huis met die gevelsteen waarop een gouden vlinder (kapel) voorkomt. Op deze plaats stond aan de Driekoningensteeg het huis de (gulden) kabel 1677-1784. Er waren er nog meer: de

De gevelsteen De Gulde Capel zoals u die nog kunt zien in de gevel van de zoutebollenwinkel van J. J. de Kroes aan de Gasthuisstraat.

swarte cabel 1636-1670 Gasthuisstraat Z in welk huis in 1844 de Bank van Lening werd overgebracht, verder de vergulde cabel 1613-1698 Gasthuisstraat Z en nog een vergulde cabel 1657-1677 Westwagenstraat Z.

Denkbeeldige dieren

Ook de fantasie en het volksgeloof eisten hun deel bij de naamgeving. En zo zien wij de draak, de phoenix, het zeepaardje, de zeemeermin en de meerman, de eenhoorn, enz. 33). Ik behandel deze namen niet uitvoerig omdat ik er reeds enige artikelen aan wijdde 34). Daarom slechts een vluchtige opsomming, die toch wel de kleur van de vroegere naamgeving toont: de gecroonde eenhoorn 1658 Hoogstraat N hoek Kortendijk W, de gulden eenhoorn 1725 Appeldijk W, de meermin 1543-1661 Kortendijk O, het zeepaert brouwerij 1630-1672 Kortendijk O en het zeepaard 1643-1738 Krabsteeg Z.

Maar nu genoeg — u moet toch wel overtuigd zijn van het feit, dat de dieren heel belangrijk waren bij de naamgeving van huizen en straten, wat een spontane zaak was. De naamgeving is ook boeiend en men leert er een belangrijk stuk volksleven door kennen. Ik gaf wel veel namen en jaartallen het moest voor het bewijs en ik hoop niet dat u dit al te vermoeiend vond. Tussen dit alles door kon u toch altijd nog wel heel wat interessante dingen ontdekken. Mij schonk deze studie in ieder geval niet alleen vele, maar vooral aangename uren.

---

1) W. F. Emck Wzn. „Oude namen van huizen en straten in Gorinchem", 1914. In 1924 combineerde Emck zijn gegevens uit het boekje van 1914 met zijn lijsten van de verpondingen (belastingheffing), waarin men van elk huis bijzonderheden vindt over de naam, de eigenaren, de huurders en eventuele hypotheeknemers. Een uniek werk, van onschatbare waarde voor de lokale historicus en voor hen die zich bewegen op het terrein van de genealogie (geslachtskunde) en de etymologie (woordafleiding).

Wij zijn zo gelukkig dit handschrift in de bibliotheek van de Historische Vereniging „Oud Gorcum" te bezitten: een bron die niet spoedig opdroogt. In 658 keurig en vooral evenwichtig beschreven foliovellen kan men talrijke bijzonderheden vinden over de Gorcumse namen van huizen en straten en wij leren er ook heel wat inmiddels uit de tijd geraakte woorden uit kennen. Bijzonder belangrijk voor de naamkunde is het register van de verdwenen namen van huizen en straten met niet minder dan 1100 trefwoorden. In 1925 volgde daarop nog een register van persoonsnamen, dat de genealoog zo ongeveer 6700 in Gorinchem voorkomende geslachtsnamen biedt. Het boekje van 1914 en het handschrift van 1924 vertonen hier en daar enkele afwijkingen, het gevolg van latere ontdekkingen. Zo is het handschrift, dat een decennium later verscheen, uiteraard het meest volledig. Ik houd in deze studie de gegevens uit het boekje aan, omdat dit gemakkelijker te raadplegen is (ook al kwam het niet in de handel) dan het kostbare handschrift. Waar de gegevens uitsluitend voorkomen in het handschrift, wordt dit bij de opgenomen namen speciaal vermeld.

2) Zie speciaal voor Gorinchem: H. F. van Peer „Over Gorcumse gevelstenen en uithangtekens", Oud Gorcum Varia 1961, pag. 29 e.v.

3) In verscheidene plaatsen, als b.v. Middelburg, komen nog oude namen op deurlijsten voor. Ter gelegenheid van de feesten Geertruidenberg 750 jaar stad in 1963 schilderde men op talrijke huizen de vroegere namen, die ook vandaag nog voor een groot deel gehandhaafd zijn.

4) Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw „De uithangtekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd", Leiden, geen jaartal (waarschijnlijk 1868), 4 delen. Voor het hier behandelde is in het bijzonder van belang deel III, afd. De natuur, hfdst. 2 t.m. 5, pag. 177—229.

5) Zie hiervoor: H. F. van Peer „Gorcums herbergleven in vroeger eeuwen", Oud Gorcum Varia 1965, pag. 63 e.v.

6) Van Lennep en Ter Gouw, deel II, Emblematiek, hfdst. 2, IV pag. 228 e.v.

7) Grote legger A der gemeente, folio 35, Emck pag. 40.

8) Zie voor de afbeelding: H. F. van Peer „Over Gorcumse gevelstenen en uithangtekens", Oud Gorcum Varia 1961. pag. 35.

9) Later kom ik op die straatnamen nog uitvoerig terug.

10) Zie Van Lennep en Ter Gouw, dl. II 2e boek, 2e hfdst. Heraldische figuren V Leeuwen pag. 180 e.v., dl III Afd. De Natuur hfdst. 2, Viervoetige dieren pag. 177 e.v.

11) Zie H. F. van Peer „Gorcums herbergleven in vroeger eeuwen", Oud Gorcum Varia 1965, pag. 82.

12) „De vonnissen van Alva's Bloedraad tegen Gorcumsche Burgers", overdruk van een lezing, gehouden in het Gorcumsch Dispuutgezelschap 22 januari 1920, pag. 11.

13) Emck „Oude Namen van Huizen en Straten in Gorinchem", pag. 42.

14) Idem, pag. 46.

15) Zie voor afbeelding: H. F. van Peer „Over Gorcumse gevelstenen en uithangtekens", Oud Gorcum Varia 1961, pag. 41.

16). Zie H. F. van Peer „Over Gorcumse gevelstenen en uithangtekens", Oud Gorcum Varia 1961, pag. 42 en 43 (afbeelding).

17). Van Lennep en Ter Gouw, dl. III, hfdst. 3 Vogels, pag. 203 e.v.

18) H. F. van Peer „Over zwanen gesproken", Oud Gorcum Varia 1964, pag. 34 e.v.

19). Van Lennep en Ter Gouw, dl. III pag. 206.

20). W. F. Emck „De vonnissen van Alva's Bloedraad tegen Gorcumsche Burgers", 1920 pag. 9.

21). Zie voor afbeelding Oud Gorcum Varia 1961, pag. 46.

22). Van Lennep en Ter Gouw deel III, pag. 207.

23). Idem, pag. 211.

24. Zie H. F. van Peer „Wilt u alles weten over de Pellikanen?", Oud Gorcum Varia 1961, pag. 55 met 2 afbeeldingen.

25). Zie voor afbeelding Oud Gorcum Varia 1961, pag. 38.

26). Uitvoeriger kom ik hierop t.z.t. bij mijn uitgebreide studie over de straatnamen terug.

27). Van Lennep en Ter Gouw deel III hfd. 4 Visschen, schaaldieren en schelpen, pag. 215 e.v.

28). Zie voor afbeelding Oud Gorcum Varia 1961, pag. 44.

29). Idem, pag. 77.

30) Van Lennep en Ter Gouw deel III, pag. 218.

31) Idem, pag. 222.

32) Zie ook de afbeelding in Oud Gorcum Varia 1961, pag. 45.

33) Van Lennep en Ter Gouw, dl. III. Denkbeeldige dieren pag. 224 e.v. en dl. II, pag. 185.

34) H. F. van Peer „Draken in Gorcum" Oud Gorcum Varia 1962 pag. 5, „Van eenhoorns, zeemeerminnen en wildemannen", idem pag. 29.

DIRCK FRANCKENSZ. PAUW:

de man - zijn tijd - zijn werk

door H. VAN HOOGDALEM

„Voor de juiste waardering ener geschiedbron is het noodzakelijk te weten door wie zij werd vervaardigd". [1]

Vooraan in de rij van schrijvers over onze stadshistorie prijkt de naam van Dirck Franckensz. Pauw, of, zoals hij zichzelf uitsluitend noemt: Theodoricus Pauli. Niet Pavo of Pavonius, zoals u wellicht zou verwachten, maar Pauli. Ik kom daarop nog nader terug.

Bij de vraag wie hij was, wanneer hij leefde en wat hij deed is niet altijd strikt vastgehouden een de driedeling van ons onderwerp, want wie hij was blijkt voor zover zijn eigen voorlichting juist is, vaak uit zijn werken, terwijl wij hem toch nimmer als mens kunnen benaderen zonder daarbij tevens de tijd waarin hij leefde te betrekken. U moet mij dus niet houden aan de preek in drieën in de trant van: Een wonderlijke man, uit een wonderlijke tijd, met een wonderlijk resultaat.

Wat wij van hem weten, weten wij van hemzelf, tijdgenoten spreken over hem niet. In de lijsten van pastoors uit het Bisdom Utrecht komt zijn naam niet voor; wel die van zijn opvolger.

Volgens zijn eigen verklaring 2) is hij in 1489 73 jaar oud en te Gorinchem geboren. Zijn geboortejaar valt dus te benaderen op eind 1416, begin 1417. De Van Arkels waren dus voor hem al verleden tijd. Hij leefde in het voor onze stad tweede tijdvak, namelijk dat der Hollandse graven uit het Beierse, Bourgondische en Oostenrijkse Huis.

Zijn sterfdag is niet bekend, maar kan niet ver van 1489 af liggen, mede gezien de laatste vermeldingen in zijn kroniek over Maximiliaan van Oostenrijk. Over zijn ouders weten wij niets. Is de vermelding van Aart Kemp Imbertsz. juist, dan was zijn vader Frank Pauw. Houden wij ons aan zijn eigen mededelingen, dan heette zijn vader Paul, tenzij hij de naam Pauli als geestelijke had aangenomen, zich noemende naar de grote Apostel der Heidenen, een gewoonte die in die dagen meer voorkwam.

Volgens dr. H. Bruch 3) doet in het jaar 1397 een zekere Dirck Vrancken, die over de haven woont, zijn poortersed. Het zou zijn grootvader kunnen zijn, maar dat blijft een speculatie. Het geslacht Pauw kwam in die dagen voor te Dordrecht, Gouda en Utrecht. Was Dirck Vranken zijn grootvader, dan kan het doen van de poorterseed er op wijzen, dat hij van elders kwam.

Hij moet dan tenminste acht jaar tevoren, dus ca 1391, te Gorinchem zijn gekomen. Het is de tijd waarin Albrecht van Beieren duidelijk voorkeur voor onze stad toont boven Dordrecht. Zo verleent hij Gorcum o.a. vrijdom van het Dordtse stapelrecht. In 1400 is een Direk Vrancken schepen van de stad.

Pauw noemt zijn moeder nimmer maar wij behoeven hieruit nog niet tot een Erasmusgeval te besluiten.

Zijn priesterwijding zou hij ook al weer volgens eigen zeggen en schrijven, ontvangen hebben in 1442, in welk jaar hij als kanunnik verbonden werd aan de collegiale parochiekerk van zijn geboortestad: de kerk gewijd aan St. Martinus en St. Vincent.

Kanunniken werden als regel gekozen uit de betere standen en vaak begiftigd met een vicarie aan een of ander altaar, waaruit zij inkomsten genoten. Gezien zijn bijzondere verering voor St. Barbara en de uitvoerigheid waarmee hij een wonder op haar naam brengt en dit als pastoor en biechtvader van het slachtoffer — dus er onmiddellijk bij betrokken — als waar wil bewijzen doen vermoeden dat het altaar van St. Barbara ook door hem als vicaris-pastoor werd bediend.

Van Zomeren bericht ons over dit altaar: „In den Jaare 1489 maakten Adriaan Janzz., zynde een beeldsnyder, een deftige Altaar-tafel, Aan dit Altaar, waarin St. Barbera en haare marteldood verbeeld stonden, was een Broederschap ter haarer eeren opgericht; ik heb een Register gezien van verscheijde persoonen die nog in den Jaare 1517 in dit Broederschap waren ingeschreven. Het genootschap moest alle week een Mis op hunne kosten aan dit Altaar laten leezen, en jaarlijks een eeuwigdurende Jaargetijde voor de overledene Broeders en Zusters laten

doen, deze Mis wierd door den Pastoor gedaan en trok daarvoor een Pont Hollants en de priester voor de weekelijkse Missen, tien Ponden 's jaars".

Daar het verhaal van het brandwonder van 1447 in de kroniek wordt medegedeeld na gebeurtenissen van 1467 en in de nabijheid van een opengelaten stuk behoeft de mogelijkheid niet te worden uitgesloten, dat het pas in 1489 met het oog op de versiering van het altaar is te boek gesteld, dus tussen 1467 en 1489. Zijn deze speculaties juist, wat naar ik hoop eens bewezen zal kunnen worden, dan zou de man ons wel iets nader komen.

Dat hij tot de betere stand behoorde weten wij bovendien door de wijze waarop hij de afkomst van zijn voorganger in zijn kroniek vastlegt. Melding makend van de rol, die zijn voorganger Heer Jan Geerraerdijn vervulde in wat hij noemt het „verraad" der stad aan de Graaf van Holland, zegt hij „heer Jan Geerraerdijn, proost, was geboren in Haestrecht van arme schamel ouderen, ende den heer van Arckel had hem seer rijck gemaeckt ende verheven" 4). Zo kan alleen een man spreken, die zelf niet van „schamel ouderen" geboren is.

Voorts wijst zijn kennis van het Latijn op studie, al vermeldt hij ons nergens of hij studeerde en zo ja, waar. De universiteit van Leuven werd in 1425 gesticht, die kan hij dus hebben bezocht, maar ook de kapittelschool te Utrecht komt in aanmerking als het gaat over de vorming van kanunniken

In 1463 heeft hij een grote reis gemaakt door het Keulse gebied. Wat hem tot die reis dreef is niet bekend, maar laat zich alleen vermoeden. Hier heeft hij ongetwijfeld de bronnen verzameld, die hij later in zijn kronieken verwerken zou. Op die reis heeft hij naar alle waarschijnlijkheid het kloester van Kaiserswerth bezocht en daar zijn opdracht ontvangen tot het schrijven van een Vita Sancta, een heiligenleven, van de H. Suidbertus, waarop nog nader wordt teruggekomen 5).

In oorkonden van 24 oktober 1472 en 1 februari 1473 (later vervalst gebleken) noemt hij zich „vicedecanus sive senior canonicus ecclesiae collegiatae et parochiatae Beatorum Martine et Vincentii Gorcumiensis". Dat houdt dus in, dat hij voorgeeft in die jaren te zijn: onder-deken, oudste kanunnik der collegiale kerk van de parochiekerk van de heiligen Martinus en Vincentius. In het reeds hiervoor vermelde slot van zijn Chronicon Universale geeft hij een betiteling van zichzelf, die weinig van de voorgaande verschilt.

Dat hij fel Kabeljauws was, is reeds tot uiting gekomen in mijn dispuut met mr. A. Telders over de laatsten der Gorcumse Van Arkels. Is Pauw uit dien hoofde al te wraken als betrouwbaar getuige in de geschiedenis van Gorinchem en de Van Arkels, objectief was hij in deze materie zeker niet. Kon hij ook niet zijn, aangezien wel vaststaat dat hij aan zijn Arkelse/Heukelumse opdrachtgevers iets bieden moest dat hun adel tot hoge ouderdom opvoerde, als tegenwicht tegen de tanende glorie van de adel in zijn tijd waarin de burgerij met alle macht naar voren drong. Het is hier, dat het noodzakelijk is het tijdperk te belichten waarin Pauw leefde, meer noodzakelijk dan met reeds bekende cijfers en feiten de tijd te beschouwen waarin de laatste Van Arkels leefden.

In de inleiding van zijn Historia dominorum de Teijsterband enz. wijst dr. W. F. Andriessen er op, onder verwijzing naar dr. Jan Romein's Geschiedenis der Noord Nederlandsche Geschiedbeschrijving in de middeleeuwen, dat wij in het verschijnen van adelskronieken, waarvan die van Pauw er één is, te doen hebben met een verschijnsel.
Al wat Pauw heeft geschreven en dat geen betrekking heeft op zijn eigen tijd heeft hij ontleend aan oudere kronieken, waaronder die van Beka de voornaamste is. Een kroniekenserie die door Pauw veelvuldig benut is, wordt aanvankelijk door dr. Andriessen, de „Mierop-serie" genoemd. Later prefereert hij de titel ‚Anonymus' voor deze serie. Dr. Bruch is echter van mening — hij vindt daarin dr. Jan Romein aan zijn zijde - dat hier gedacht moet worden aan de Gorcumse rekenmeester Vincent van Mierop, omdat het handschrift zich later in handen bevindt van zijn zoon Cornelis van Mierop, o.a. Raad in het Hof van Holland en later Domproost te Utrecht, waar het deel uitmaakt van een hele serie adelskronieken.

Deze kronieken nu moet Pauw hebben gekend en zonder bronvermelding hebben benut voor zijn doel, namelijk de Van Arkels te helpen aan een stamboom, die tot in Troje reikte. Dit Troje-complex beheerste niet alleen de Arkelse kroniek, maar vele andere kronieken.

Mr. J. W. Groesbeek toont met de stukken aan 6), dat de Van Arkels uit de Van der Lede's zijn voortgekomen en dat Herbaren van der Lede, die gehuwd was met een dochter van de Heer van Heusden en die zich later Van Arkel noemt, als eerste Van Arkel moet worden beschouwd. In enkele akten, nl.

van 1227 en 1243, wordt hij genoemd. Mitsdien kan alles wat Pauw van vóór die tijd over de Van Arkels vertelt naar het rijk der fabelen verwezen worden. Hij heeft niet anders dan de hem ter beschikking staande gegevens uit Beka verwerkt tot een naar hij meende sluitend geheel, al zou ook hierop bij nadere studie wel wat af te dingen zijn. Mogen wij hem dat nu zo kwalijk nemen? Niet in het minst. Hij was een kind van zijn tijd en benutte de kansen die de tijd hem bood. Hij verschafte aan zijn opdrachtgevers wat zij wensten dat hij leveren zou.

Heeft hij dan niet geweten wat hij deed? Zonder twijfel wel. In zijn kroniek, die hij overschrijft van anderen, voegt hij van tijd tot tijd eigen noten toe, die ons hem nog beter op dit punt doen kennen.Zo zegt hij 7):

„Ende want die heere van der Leede die roode baren in dat gulde velt hebben, vermoeden sommighe dat die heere van der Leede ouder sijn ende eedelder waren of souden wesen dan die heeren van Arkel. Dat en is niet alsoo want Leerdam is de laatste letter van de naem Arkel als voor gheseyt is"
Hiermede verhief hij een grapje van één zijner voorgangers met de naam Arkel, als bestaande uit de namen van de dorpen Arkel, Rietveld, Kedichem, Eterwijck (d.i. Oosterwijk) en Leerdam tot bewijs van iets, dat niet bewezen behoefde te worden. Reeds het feit, dat in zijn tijd deze overlevering nog bekend was, was voor de waarheid van het feit meer bewijs dan zijn bewijs uit het ongerijmde.
Wij begrijpen het dan ook nu wel, dat hij van de Van der Leede's in zijn kroniek weinig heel laat en tracht ons deze mannen te laten zien als de allerergste schavuiten. Van Folpert van der Leede heet het 8):

„Hij en ontsach Godt noch die mensche ende als men zeyt (roddel), hadde hij den vijant (de duivel) gegeven ziel ende lijf, dat hij lange mochte leven ende altijt zijn vijanden verwinnen mocht ofte verderven".
Van Pelgrin, de zoon van Folpert, heet het 9):

„Ende was een boos, quaet mensche. Hij berooffde die kercke ende nam haer goet ende hij vercrachte eerbaer maechden ende goedemans wijven; hij nam sijnder ondersaten goet ende dede alsoo veel leets, dat ghij qualijk soude mogen mijnen wie die quaetste waer, den vader off den soon".

Neen, van zulke slechte mensen konden natuurlijk de Van Arkels niet stammen, die waren edeler en van beter inborst. Of toch niet? Een voorbeeld!

Als Otto van Arkel zich tekort gedaan voelt in zijn collatierecht voor de benoeming van een priester te Schoonrewoerd, laat hij eerst te Vianen de proost van Sint Marie uit Utrecht op het rooster van de kerk doodslaan.
Verder ving hij alle lieden op, die het waagden met de banbrief uit Utrecht in zijn landen te verschijnen „en deede se int water met eenen sack verdrenken". 10)

Toen Van Arkel werd aangeklaagd te Rome zond hij sommigen van zijn knechten naar Rome „ende deet se alle die hem tegenquamen, dootslaen, waer daer sij waren" 11). Ook hier ligt de overdrijving er dik op.
Zo won deze Heer van Arkel zijn collatierecht en wat zegt Pauw 12):

„Ende al was desen heer van sinnen dat hij dit deden ende zijn wederpartije dede dootslaen, nochtans was hij godtvresende ende hilt die gheboden Godts ende dat recht der heyligen kercken in grooter eeren ende deden rechten ende fonderen altaren ende stichtende vycarien, (zeer belangrijk dit laatste voor al in de ogen van een vicaris) als sijn voorvaderen oock hadde gedaen, want in sijnen tijt mocht geen dootslager, als die met opsetten willen dootslagen dede geen wockenaar, gheen openbaer overspeelders int lant van Arkel woonende blijven".

Ik geef met deze verhalen slechts een staaltje van Pauw's objectiviteit in het beschrijven van de feiten en het beoordelen van de boosdoeners. Het is dan ook een pracht illustratie van wat hij bedoelt, als hij in het hoofdstuk hierna de beruchte Hanrick Kannemacker laat opdraven, die een aantal weduwen en maagden in Gorinchem met de vruchten van een kort samenzijn laat zitten. Waren het er nu vijf of zes? Pauw weet het niet. Wat hij ons ook niet uitlegt is hoe deze deugniet „heymelijck" zesmaal achtereen trouwen kon zonder dat hem ooit een pastoor of geestelijke naar zijn papieren had gevraagd. U kent de afloop van het verhaal 13), ik bespaar het U.

Zo zou er nog zeer veel zijn aan te wijzen, wat de man stempelt als bevooroordeeld en rijk aan fantasie als het gaat om daden van de voorvaderen van zijn opdrachtgevers. Mogen wij hem daarover echter hard vallen? Ik geloof het niet. Zeker, aan de maatstaf van onze tijd gemeten kwam hij te kort, maar als kind van zijn tijd wist hij niet beter.

Prof. Huizinga zegt 14), dat 's levens felheid alles tekende. Zonde nu was voor deze heftigen maar al te vaak dat wat de vijand deed. Het gerechtigheids-

gevoel was nog voor driekwart heidens dus in zijn uitingen vaak barbaars. Pijnlijke gerechtigheid vinden we naast justitionele barbaarsheid. Geloof en wraakzucht gingen vaak hand in hand Men schepte er bijvoorbeeld bij terechtstellingen vaak behagen in de executie te weerhouden of te onderbreken om van nieuwe kwellingen te kunnen genieten.

In het wonder van St. Barbara worden de verschrikkingen van de tot in de zevende en achtste graad verbrande man opgevoerd om het wonder des te groter te maken, terwijl elk woord van meedogen voor het slachtoffer ontbreekt. De man is voor de pastoor slechts object. Pastoor Pauw was er zelf bij, dus wordt geloof gevraagd en verkregen. Abraham Kemp houdt zich anderhalve eeuw later op de vlakte en durft geen geloof te vragen.
Maar de Bollandisten, een gezelschap van Jezuitische godgeleerden, tijdgenoten van onze Abraham, vonden het toch wel nodig de kerk te bevrijden van dit mengsel van overdrijving, fantasie en bijgeloof. Ze hebben aan onze Pauw in hun tijd de handen vol gehad, zoals nog nader zal blijken. Wij leken doen maar het beste de man niet te vertrouwen en op een ander kompas te varen.

Het spreekt vanzelf dat de vakgeleerden die over Pauw schreven of handelden, zich slechts bezig konden houden met de man zonder meer en met hun kritiek op het al of niet waar zijn van zijn werk. Zij hebben zich beijverd om na te sporen waaruit hij het grootste deel van zijn werk heeft afgeschreven en zij hebben daarmee vanzelfsprekend goed werk verricht. Maar psychologisch wordt de man niet benaderd. Nu geef ik toe, dat het zeer moeilijk is dit te doen, omdat zijn eigen uitingen gering zijn tegenover de complicaties en overschrijvingen, die hij tot stand bracht. Maar ook hierin was hij een kind van zijn tijd. Ik sprak hiervoor reeds over zijn vermoedelijke opleiding tot pastoor. Wat had hij geleerd vóór hij naar zijn eigen zeggen in 1442 de priesterlijke wijding ontving?

Prof. dr. R. R. Post, hoogleraar aan de R.K. Universiteit van Nijmegen, gaat in zijn werk „Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie 1500-1580" uitvoerig in op de opleiding van seculiere geestelijken als onze Pauw. Voor het merendeel behoorden de jongelieden, die langs deze weg naar een geestelijk ambt stonden, tot de kringen van adel en gezeten burgerstand. Zoals ook voor onze Pauw bereids was verondersteld. En juist uit deze kringen is het aantal kanunniken het grootst. Velen kregen de middelen om te kunnen studeren van huis uit als hun erfdeel mee. Beneficien en vicarien behoorden in deze hogere kringen tot de gewone middelen om een jonger zoon uit de familie een onbekommerd bestaan te verschaffen als hij eenmaal via een wijding de kerk kon binnengaan.

Voor hun opleiding moesten velen het doen met wat de Latijnse school in hun woonplaats of in een naburige stad hen te bieden had. Kon na die studie een pastoor, een hoofd van een kapittel of ook wel de heer of het stadsbestuur een verklaring verschaffen, dat de wijdeling niet viel onder de bepalingen van het kerkelijk wetboek, die hem ongeschikt maakten voor het ambt, dan stond niets de wijding in de weg. Met wat steun in de rug van invloedrijke families en hoogwaardigheidsbekleders zeilde 's mans scheepje, vaak met wat laveren, dan wel stroomopwaarts.

Pauw zal wel elders gestudeerd hebben, want de Latijnse school werd in Gorinchem pas in 1480 gesticht. Kloosterstudie was voor hem, die de seculiere weg koos, uitgesloten. Welke richting Pauw ook gekozen moge hebben, vast staat dat zijn studie van het Latijn in die dagen moet hebben bestaan uit voornamelijk overschrijven van wat anderen vóór hem in die taal reeds geschreven hadden. Voor zijn historische en kerkelijke vorming was het zeker nodig, dat hij kroniekschrijvers als Beka kende. Bovendien was het in de dagen vóór de uitvinding van de boekdrukkunst een vanzelfsprekende zaak, dat student en geleerde hun boeken zelf schreven of afschreven van anderen wat hun interesse had.

Van auteursrecht was geen sprake en dus is het een algemeen verschijnsel dat vaak voor eigen werk werd uitgegeven wat men van anderen had overgeschreven. Wij hebben reden om aan te nemen, dat de oudste Kempen ten opzichte van Pauw hetzelfde hebben gedaan.

Ook dus in die werkzaamheden van overschrijven en compileren en het uitgeven onder eigen naam was Pauw een typische figuur van zijn tijd. Hij staat dan ook niet alleen. Al deze in onze ogen vrij overbodige arbeid heeft toch zijn nut gehad. Veel is op deze wijze bewaard, dat anders verloren zou zijn geraakt. Wil men voor dit soort mensen een naam, dan is historiograaf het beste, historici waren het niet. Ook Pauw niet. Willen wij dus begrip opbrengen voor hun hebbelijkheden als

tijdverschijnselen en waardering hebben voor de moeizame arbeid, die in het verzamelen is verricht, zonder kritiek aanvaarden van wat zij zeggen en schrijven kan er voor ons niet meer bij zijn. Beter een nieuw begin, dan zulk een begin.

Kritiek is er in de loop der eeuwen op het werk van Pauw volop geweest. Allereerst valt op, dat Abraham Kemp kwistig is met vermelding van zijn bronnen als kanttekeningen. Slechts een enkele vermelding in de tekst doet ons weten, dat Abraham Kemp en zijn beide voorzaten van Pauw's bestaan en zijn kroniek wisten. Dat zij hem als bron niet noemen behoeft niet direct negatie te betekenen of het hebben van „boter op het hoofd". Het kan ook betekenen, dat de Kempen dezelfde bronnen hebben afgeschreven, die Pauw had benut en dat ze hem als bron daarom niet behoefden te vermelden.

Hoe het zij, niet de Kempen maar de Bollandisten, die ik hiervoor reeds noemde, zijn de eersten geweest die zijn werk zeer kritisch hebben bekeken en verworpen. Het merkwaardige er van is, dat zij zelf toen dit in 1668 gebeurde nog niet wisten met onze Pauw te doen te hebben.

Er bestaat een grote uitgave van de levens der heiligen in de volgorde van de kerkelijke kalender, genaamd „Acta Sanctorum". Met dit werk werd aangevangen door een pater Jezuit, H. Rosweijde te Antwerpen, terwijl zijn werk na 1630 werd voortgezet door pater Bolland van dezelfde orde. Hij werd in zijn tijd door anderen bijgestaan en ook daarna werd dit werk voortgezet. Naar hem noemt men de mannen, die zich de zuiveringen in de beschrijvingen der heiligenlevens tot taak stelden „Bollandisten". Voor zover mij bekend is werd in 1925 aan deel 68 der Acta Sanctorum nog gewerkt.

In het verhaal dat nu volgt, refereer ik aan de verhandeling van dr. A. Hulshof 15). In 1668 krijgen onze Bollandisten een geschrift in handen, dat handelde over de Heilige Swibertus, de apostel der Friezen, gestorven circa 714. Het zou geschreven zijn door zijn metgezel Marcellinius. Al spoedig hadden zij een zo groot aantal bewijzen verzameld tegen de echtheid van het werk, dat zij besloten het in hun Acta Sanctorum niet op te nemen. De auteur werd niet ontdekt, maar uit het werk zelf werd de zekerheid verkregen, dat het Marcellinius niet kon zijn geweest. Uitvoerig wordt hierover ook gehandeld in de Historie ofte Beschryving van het Bisdom Utrecht 16).

Sedert het jaar 1668 zijn tal van vermoedens geopperd over de werkelijke auteur. In 1859 kwam de Duitse historicus Bouterwek tot de uitspraak dat Gerardus van Harderwijk, rector van het Gymnasium Laurentium te Keulen, het werk zou hebben geschreven in 1503 toen hij met ambtgenoten en studenten, wegens een heersende besmettelijke ziekte, een toevlucht had gevonden in het klooster van de H. Swibertus te Kaiserwerth. Hij zou dit hebben gedaan uit dankbaarheid jegens de heilige, in wiens klooster zij, in de nabijheid van zijn gebeente, beschermd waren geweest tegen de ziekte.

In 1881 toont de Duitse historicus W. Diekamp aan, dat niet Gerardus van Harderwijk de auteur was geweest, maar dat hij het werk persklaar had gemaakt naar een voltooid handschrift, dat hij in de archieven van het klooster te Kaiserwerth had gevonden. Uit een bij het handschrift behorende oorkonde uit 1473 zou volgens Diekamp blijken, dat de Vita Swiberti in ons land, waarschijnlijk te Dokkum, was vervaardigd. Ook Diekamp bleef dus steken voor de vraag: door wie? In 1900 is het de Duitse prof. Oppermann, die terloops in het Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst het vermoeden uitspreekt, dat Pauw zelf de schrijver moest zijn, zowel van het handschrift als de oorkonde.

Eerst in 1914 gelukte het dr. A. Hulshof de bedrieger te ontmaskeren. Aan de hand van de reeds genoemde oorkonde van 1473, die zich in het Rijksarchief te Düsseldorf bevindt en die door hem werd opgevraagd en opnieuw bestudeerd, trekt hij zijn conclusies, terwijl hij het gehele stuk in „Utrechtse Bijdragen" laat opnemen. Het zou te ver voeren het hier compleet over te nemen. Het is bovendien in het Latijn gesteld, zoals in de dagen van Pauw gebruikelijk was.

Toch wil ik u een kort résumé van het verhaal van dr. Hulshof en de conclusies die hij trekt niet onthouden. Ze doen ons de man kennen, Dirck Franckensz. Pauw, die wij als betrouwbaar historicus meenden te moeten aanvaarden voor onze Gorcumse historie en voor de geschiedenis van het geslacht der Van Arkels.

Als Pauw in 1463 zijn reis maakt door het Keulse gebied op zoek naar bronnen voor zijn kronieken en geschriften en naar gegevens over de heilige Apollinaris (waarover later), bezoekt hij ook het klooster te Kaiserwerth, waar het gebeente rustte van St. Swibertus, een metgezel en opvol-

ger van St. Bonifacius. Swibertus moet ook in Teisterbant, dus in onze omgeving hebben gepredikt en daar, naar de kronieken meedelen, vele kerken hebben gesticht. Ook in de kroniek van Pauw wordt hij meermalen genoemd.

Van de abt van het klooster ontvangt hij de opdracht een levensgeschiedenis van de prediker samen te stellen. Het zou naief zijn te geloven, dat hij deze opdracht „pro Deo", dus om niet, zou hebben aanvaard. Evenals zijn Arkelse historiën was ook deze opdracht „broodschrijverij" en wel van de slechtste soort. Hij leverde eenvoudig wat zijn opdrachtgevers wensten. Belezen man die hij was, baarde ook deze opdracht hem geen zorgen. Hij behoefde slechts te verzamelen wat anderen voor hem over Swibertus hadden geschreven en het geheel dan verder wat op te sieren met versiersels uit zijn eigen fantasierijke brein.

Niemand van zijn tijdgenoten zou het lezen en bovendien: wie wist in 1473 nog precies wat na Bonifacius' dood in Dokkum was geschied. De kloosterarchieven zouden zich boven zijn be-

drog sluiten tot aan tijden waarin niemand het ontdekken zou.

Hij legt het handig aan. Daar er nooit een levensgeschiedenis van Swibertus was geschreven, was het niet mogelijk het oude handschrift zelf na te maken. Wel kon de voorstelling worden gewekt, dat de schrijver van een afschrift het origineel zelf gezien had. Hij kon dus zijn eigen handschrift gebruiken zonder argwaan te wekken. Zonder bezwaar kon hij dan vervolgens laten uitkomen, dat de originele handschriften door Marcellinius, een metgezel van Swibertus, waren geschreven. Zo schrijdt hij stap voor stap naar vervolmaking van zijn bedrog.

De acte van 24 oktober 1472, die de echtheid van zijn werk moet ondersteunen, schrijft hij zelf. De namen van notaris Nicolaas Claeuwairt en van de Gorcumse kanunikken — zijn getuigen — zijn òf vals, òf gebruikt zonder hun medeweten. Bij het schrijven speelt zijn overdrijving hem parten. Wij kennen reeds deze overdrijving van hem uit het Barbara-wonder met de verbrande Hendrik Cock 17). Voorts uit de overdreven manier, waarop hij de slechtheid der Van der Lede's tekent tegenover de „vroomheid" der Van Arkels.

Het is deze overdrijving, die hem later als bedrieger zal ontmaskeren.

Zo geeft hij aan de door hem opgevoerde notaris een groot aantal titels, waaronder ook die van lijfarts van Karel de Stoute. Nu is de naam van die lijfarts bekend. Hij had er geen twee! Voorts was het niet gebruikelijk, dat een notariële acte in die dagen van een uithangend zegel werd voorzien. Men volstond met het zgn. „actum" door notaris of getuigen getekend. Het wekte voorts de argwaan van dr. Hulshof, dat in de oorkonde alle hoofdstukken van het geschrift met de eerste regels werden vermeld, iets wat ook niet gebruikelijk was.

Zijn bedrog maakte hij tenslotte compleet door een tweede geschrift te vervaardigen, dat de zgn. canonisatie of heiligverklaring van Swibertus bevatte. Dit stuk, gedateerd 1 februari 1473, is van A tot Z verzonnen. Ook hier werden de namen van alle bij deze heiligverklaring betrokken personen òf verzonnen, òf zonder hun medeweten gebruikt. Een heiligverklaring van Swibertus, dat stelden de Bollandisten reeds vast, heeft nimmer plaatsgevonden.

Zo ging dan het Vita Swiberti naar Kaiserwerth, vergezeld van twee stukken, die de echtheid van het geschrift moesten bewijzen, alles door één hand vervaardigd en vervalst. De verklaring in de oorkonde, dat de notaris het origineel van Marcellinius in handen had gehad en doorgezien, was dus een complete leugen. Kaiserwerth kreeg wat het had gevraagd: zijn heiligenleven van Swibertus met acte van echtheid en canonisatie.

Wij stellen vast, dat dus in 1668 de Bollandisten een fijne neus voor het bedrog hebben gehad en dat ze zeer terecht de voor hen nog onbekende vervalser met zijn Swibertus buiten de deur hebben gezet.

Hun voornaamste bezwaren waren toen al de overdrijving en de al te nadrukkelijke verklaringen van waarheid, echtheid en historiciteit der feiten. Zijn grootste stommiteit beging hij echter toen hij in de notariële acte opnam, dat het handschrift van Marcellinius op papier was geschreven, dat wegens hoge ouderdom op vele plaatsen en bladen breuken en scheuren vertoonde. Had hij het bij de laatste vermelding gelaten, men zou hem misschien hebben geloofd, maar dat Marcellinius op papier zou hebben geschreven was eenvoudig onmogelijk, daar het pas aan het eind der veertiende eeuw in gebruik kwam. Door deze vermelding alleen al moest hij voor de bijl van de kritiek der Bollandisten vallen. Zo zien wij, dat de volmaakte misdaad ook in dit opzicht een zeldzaamheid was.

Voor we nu over de kroniekschrijver Pauw een oordeel vellen nog een paar verhalen uit zijn vruchtbare koker.

Er bestaat een geschrift van zijn hand getiteld: „De translationibus reliquarum corporis Sancti Apollinaris a Ravenna in Gorinchem etc." In dit geschrift beschrijft hij hoe Aartsbisschop Reinoud van Keulen de beenderen van de Heilige Drie Koningen en die van de H. Apollinarius, gestorven als bisschop van Ravenna in 75, naar Duitsland heeft gebracht. Het hoofd van de heilige zou zich nog bevinden in de hem gewijde kerk van Remagen, terwijl Johan van Arkel — bisschop van Utrecht — een arm van de heilige naar Gorinchem zou hebben gezonden.

Ook in dit verhaal speelt de overdrijving hem parten als hij vertelt over de talrijke wonderen die daarbij geschiedden en de genezingen van gelovigen, die de overbrenging aanschouwden. Hij vertelt alles met een brede behaaglijkheid en vergeet niet te vermelden, dat ook hij coggetuige was. Met de overbrenging naar Gorinchem van deze reliqui zou volgens een niet afgemaakte vermelding in zijn kroniek 18) belast zijn geweest „eenen eersamen prister, die cureyt ende pastoor was van de kercken van Gorcum, geheyten Nicolas Pokers, geboren van eersame ou-

ders uuyter selver stede van Gorcum in die jaren mccclv".
Ook in deze historie tracht hij een bewijs te formeren als hij in 1445 een „magister fabricae" Johannes Bonaert schepen der stad Gorcum, in zijn aanwezigheid een in vele jaren niet geopende schrijn laat vinden, waarin zich zou bevonden hebben een oorkonde van bisschop Jan van Arkel, waarbij voor Gorcum in 1382 een feestdag van de Heilige Apollinarius werd ingesteld.
Het spreekt welhaast vanzelf, dat ook deze oorkonde door Pauw haastig moest worden vernieuwd.
Ook dit verhaal is, ondanks alles wat hij er van zegt of tracht te bewijzen een volledige fictie en heeft alleen gediend om een arm van onbekende herkomst, te Gorcum aanwezig, autoriteit te verschaffen. Een overbrenging, zoals door Pauw beschreven werd, heeft nimmer plaats gevonden en nog altijd rust het stoffelijk overschot van St. Apollinarius onverlet in een tombe van de kerk te Ravenna.

Waartoe hebben verhalen als dit en dat van het wonder van St. Barbara gediend? Is het te gewaagd om te veronderstellen, dat de schrijver vicarispastoor was van de altaren waaraan deze heiligen werden vereerd? Zo ja, dan hebben ook deze verhalen hem voldoende opgebracht.

Alvorens te komen tot de samenvatting en mijn conclusies over D. F. Pauw geef ik u nog een verhaal, dat ons hem van een andere kant doet zien. Het is ontleend aan een artikel 19) dat tot titel draagt „De biograaf van Jacoba van Beieren ontdekt". Het is geschreven door de reeds eerder genoemde dr. A. Hulshof. Deze heeft het ontleend aan een reisverslag, dat zich bevindt in het Rijksarchief te München.

In het jaar 1477 wanneer de tijding van de dood van Karel de Stoute bij Nancy de beide regerende hertogen van Beyeren, Lodewijk de Rijke van Landshut en Albrecht IV van München bereikt besluiten beide vorsten een soort gezantschap naar Holland te zenden teneinde daar te onderzoeken op welke, naar hun oordeel wederrechtelijke wijze de Bourgondische Hertogen het erfdeel van Jacoba van Beijeren hadden ingepalmd.

Het gezantschap, dat op 26 maart 1477 te Gorinchem aankomt, bestond uit twee geestelijken, twee ridders, een secretaris, een renbode en een kok. In het geheel telde de reisstoet 23 paarden.
Hoofd van het gezantschap was Friedrich Maurkircher, proost te Altennötting, later bisschop van Passau.
Waarom kiest men Gorcum als eerste reisdoel? Daar woonde een zekere Heinrich Sattelboger, die hen vanuit Beijeren als gids was aanbevolen. Te Gorcum, zo vertelt het reisverhaal, maakten zij kennis met enige geestelijke en wereldlijke heren, die hun echter weinig hoopvolle inlichtingen konden geven. Niemand zou, zo gaf men als zijn mening te kennen, het recht of de moed hebben om buiten Hertogin Maria om de Staten voor dit doel bijeen te roepen. Niettemin bleven de gezanten bij hun plan om eerst Dordrecht en daarna andere steden van Holland te bezoeken om hun belangen voor te leggen.
Op de dringende waarschuwing van hun Gorcumse vrienden zonden ze eerst hun secretaris naar Dordrecht voor een geleidebrief. Eerst na die verkregen te hebben reisden zij zelf naar Dordrecht en hielden daar 's avonds voor Palmzondag in volle raad van de vroedschap „darinne auch ettlich von der gemein waren" hun voordracht in het Latijn, die door drie bijzittende doctors in de landstaal werd overgebracht.
Hun voorstellen vonden echter in de vroedschap een zeer koel onthaal: ja de onderhandelingen namen tenslotte zulk een dreigend karakter aan, dat de gezanten van hun voornemen om ook andere steden van Holland te bezoeken maar afzagen en overhaast op 3 april Dordrecht verlieten om de terugreis naar Beijeren te aanvaarden.

Zeer waarschijnlijk is die terugreis over Gorcum gemaakt en nam Maurkircher daar een inmiddels door Pauw vervaardigde biografie van Jacoba van Beijeren in ontvangst, waarvoor hem bij de aankomst een week tevoren de opdracht was verstrekt. Hij moet wel over een vaardige pen hebben beschikt om zomaar, in een week tijds, een volledige biografie van Jacoba op schrift te kunnen stellen. Hij kan daartoe alleen in staat zijn geweest als hij reeds beschikte over een reeks van gegevens en aantekeningen over dit tijdvak, welke hij dus slechts had bij te werken en aan te vullen. Door dr. Hulshof nu is aangetoond, dat hij voor het grootste deel zijn gegevens heeft ontleend aan een onbekend handschrift, dat als no. 1650 voorkomt in de Bibliotheek van de Rijks Universiteit van Utrecht. Men nam altijd aan, dat het een kroniek was van Beka, maar het bleek dat het een omwerking van de Bekakroniek was met een geheel zelfstandig vervolg tot 1467, vervaardigd door Pauw.

Johannes Ebrau von Wildenbruch, een vriend van Maurkircher, heeft voor zijn Beijerse kroniek, die tot 1436 loopt, van de biografie van Pauw gebruik ge-

maakt. Wij mogen aannemen, dat voor Pauw een vorstelijke beloning alle moeite en zorgen die er aan besteed waren, ruimschoots heeft vergoed.

Volgens dr. Hulshof is het verhaal door Pauw geschreven met gevoel en medeleven van de schrijver in het leed, dat Jacoba in haar korte leven heeft doorgemaakt. Wonderlijke speling van het lot: een Kabeljauw door dik en dun, die met gevoel en medeleven het verhaal schrijft van een Hoekse gravin. Of gaf hij ook hierin wat zijn opdrachtgevers welgevallig kon zijn?

Ik geloof, dat wij thans wel aan de conclusies toe zijn. Ik herhaal, wat ik in de aanvang zei: het waren geen nieuwe ontdekkingen. Alles was bekend en reeds door vakgeleerden gepubliceerd. Ik gaf u dit alles in een wat populair verhaal, opdat deze kennis gemeengoed zou worden. Ik hoop daarin te zijn geslaagd. Het onderwerp werd daarmee echter nog niet uitgeput. Er is voor wie wil, zin en tijd heeft, nog genoeg aan te doen.

Hertoginne Iacoba van Beyeren, de vijf-en-twintighste Gravinne van Hollandt, Zeelandt, ende Vrieslandt.

Eerste conclusie

Met de Van Arkels hebben Pauw en zijn voorgangers ons om de tuin geleid. Alles wat daarover gefabeld wordt van vóór 1247 is pure fantasie. Wij beschikken thans te dien opzichte, dank zij dr. O. Merckens in de Nederlandsche Leeuw van 1943, over betere gegevens en weten, wat Pauw ook wist, maar ons onthield, dat de Van Arkels afstammen van de Van der Lede's. Voorts is zijn bericht over hen gekleurd door Kabeljauwse verve en gericht op de wensen van zijn betalende opdrachtgevers, die er in die dagen belang bij hadden, dat het blazoen wat werd bijgekleurd.

Zij behoorden niet tot de oeradel dezer gewesten, maar hebben een gelijke ontwikkeling doorgemaakt als vele adelijke geslachten van boer naar hereboer, van ministerialen of dienstbaren van hun leenheer de graaf via een stijgend aanzien der ridderschap naar de stand der edelen. Zij hadden daarbij het geluk, dat het merendeel van hun bezittingen lag in het voormalige gouw Teisterbant, betwist gebied voor de grootmachten van die dagen: Holland, Gelderland en Utrecht. Door beurtelings in deze invloedssfeer door te dringen, door bijvoorbeeld strategische huwelijken, steeg hun macht en aanzien snel.

Blijft nog altijd het raadsel hoe de Van Arkels aan Gorinchem kwamen. Wat Pauw en in navolging van hem Abraham Kemp ons bericht, blijft aan gerechte twijfel onderhevig. Was het een werkelijk vrije „allodiale" heerlijkheid, niet leenroerig aan Holland? Kwam het gebied in hun bezit door koop, door leen, door huwelijk, of werd toen Arkel was verworven de rest maar als aanwas geoccupeerd? Wij zouden het zo graag weten. Wie lost de raadsels op?

Tweede conclusie

De kroniek van Pauw kan na wat bekend is geworden van de man en zijn werk en de kritiek daarop door velen in het verleden uitgeoefend, voor de opbouw van onze stadshistorie en de geschiedenis der Van Arkels niet anders dan kritisch worden benut. In tegenstelling tot mr. A. Telders houd ik de man op dit punt voor niet-objectief en onbetrouwbaar.

Derde conclusie

De Gorcumers hadden gelijk toen zij in het begin der 15e eeuw probeerden van de Van Arkels af te komen. Wij beroepen ons daarvoor, hoe gek het klinken moge, op Pauw zelf 20):

„Ende wandt dit oorloghe lange gedurende ende die rijcke mannen van Gorcum arm worden, wandt dat landt woest ende ongebout bleef legghen ende haer jaerpachten niet en ontfangen, begonnen sij te murmereren droefelijck teghens den heer van Arkel, want sij dat eynde des oorlochs niet en saghen te vercrijghen aen Hertoch Willem, want hij den heer van Arckel seer leet hadde om deer partijen wille".

Wij vragen ons af: als de rijke mannen murmereerden omdat zij arm werden, hoe was het dan met de man in de straat, die zijn leven voor die oorlogen wagen moest? Arkel was niet langer een begrip van eer en deugd, maar van niets ontziend eigenbelang geworden ten koste van de onderzaten. Dat staat te lezen bij Pauw als men goed lezen wil en kan. Hiermede is niets afgedaan van het vele goede, dat vroegere Van Arkels voor hun stad hebben verricht.

Men noeme het in navolging van Pauw verraad als het volk zijn heer de rug toekeert of hem weerstaat als hij hen verdrukt, men bedenke daarbij dat men in deze betiteling een man volgt, die op menig stuk van de historie als een bedrieger en vervalser is gesignaleerd.

Ik voor mij heb de neiging om het met de Van Arkels wat matiger te nemen; voor de zogenaamde verraders enige symphatie te koesteren en medelijden te hebben met D. F. Pauw, omdat hij zich als geestelijk leider niet heeft weten los te maken van zijn symptomatische geldzucht. Hier ligt naar het mij voorkomt de bron van zijn knoeierijen en vervalsingen. Met dit oordeel bevind ik mij in goed gezelschap.

Bronnen

Als hiervoor sprake is van „de Kroniek van Pauw", dan wordt uitsluitend bedoeld het zogenaamde „Haagsche Handschrift" uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag nr. 132. A 32, zoals dat bewerkt, vertaald en gecommentarieerd is door dr. H. Bruch in zijn proefschrift: Dirck Franckensz. Pauw „Kronijcke des Lants van Arckel ende der stede van Gorcum".

Verder is gebruik gemaakt van de navolgende werken of publicaties:

a. Werner Focke, Theodoricus Pauli, diss. te Halle 1893.

b. H. Obreen, Theodoricus Pauli, in Bijdragen Vaderl. Geschiedenis 1909, pag. 373 e.v.

c. A. Hulshof, Theodoricus Pauli, Utrechtsche Bijdragen 1914, pag. 123—134.

d. A. Hulshof, De biograaf van Jacoba van Beijeren, Gids 1914 I, pag. 379.

e. Het meest uitvoerige werk van F. X. de Ram van 1838 zou ik gaarne eveneens hebben geraadpleegd, indien ik de Franse taal beter had beheerst. Nu heb ik mij moeten vergenoegen met wat anderen uit dit werk aanhalen.

f. L. C. M. Schmedding, De regering van Frederik van Blankenheim, diss. Leiden 1899.

g. Historie ofte Beschryving van 't Utrechtsche Bisdom, deel II door H. V. R. te Leiden 1719, mij ter beschikking gesteld door mr. A. Telders.

h. Prof. dr. J. Huizinga, Herfsttij der Middeleeuwen, 1935.

i. Jkvr. dr. J. M. van Winter, Ridderschap, ideaal en werkelijkheid 1965.

j. Prof. dr. P. J. Bouman, In de Ban der Geschiedenis, 1961.

k. Voorts diverse pocketboeken op het gebied van de geschiedenis, de cultuur, de wetenschap en de sociologie der middeleeuwen. Aangezien uit deze werken geen aanhalingen mogen geschieden, werden ze uitsluitend geraadpleegd om met het tijdbeeld vertrouwd te raken. Voor zover nodig werd kennis genomen van werken als: Dr. Jan Romijn, Geschiedenis van de Noord Nederlandsche Geschiedbeschrijving in de Middeleeuwen; Historia Dominorum de Teysterband, Arckel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteijn etc. van dr. W. F. Andriessen, diss. Amsterdam 1933; Gorcumse Oudheden V, „In de jaren '49" van drs. W. A. van der Donk.

---

1) Dr. A. Hulshof In „De Gids", deel I 1914, pag. 383.

2) In zijn Chronicon Universale II fo. 298 (de Ram).

3) Middeleeuwsche Rechtsbronnen v. Gorinchem, Utrecht 1940.

4) H. Bruch, Dirck Franckensz. Pauw, Middelburg 1931, pag 68.

5) Zie hiervoor Werner Focke, dissertatie, Halle 1893, pag. 15 en 16.

6) De Nederlandsche Leeuw, 1954.

7) H. Bruch, Dirck Franckensz. Pauw, pag. 15.

8) idem pag 21.

9) idem pag 25.

10) idem pag. 46.

11) idem pag. 46.

12) idem pag. 46-47.

13) Zie H. F. van Peer „Sterke Gorcumse verhalen", Gorinchem 1962 pag. 32.

14) In zijn „Herfsttij der Middeleeuwen", pag 24-25.

15) In Utrechtsche Bijdragen 1914, pag. 123-134, ook door dr. H. Bruch vermeld.

16) Deel II, pag. 702 e.v.

17) Zie H. F. van Peer „Sterke Gorcumse verhalen", Gorinchem 1962.

18) Zie diss. H. Bruch, pag. 49.

19) De Gids I 1914 78e jrg.

20) Zie diss. H. Bruch, pag. 67.

Mr. Joh. Schilthouwer van Hoey

(1722-1793)

Een Gorcumse regent in de 18e eeuw

door Mr. A. TELDERS

Onder de geslachten, die in de Republiek der Zeven Provinciën de stad Gorinchem geregeerd hebben, neemt de familie Van HOEY, de afstammelingen van Aert van HOEY Gerardszoon (± 1603), een vooraanstaande plaats in. Van 1618 af, het jaar, dat Prins MAURITS ook hier de wet verzette, tot 1850 zien wij vrijwel steeds een Van HOEY in de schepenbank (na 1811 in de rechtbank), in de vroedschap als burgemeester, als drossaard, als secretaris of pensionaris der stad. Het kwam mij daarom wenselijk voor om een zo volledig mogelijke genealogie dezer familie samen te stellen; al eerder zijn er publicaties over de Van Hoey's verschenen, maar die waren niet volledig.

Naar gerestaureerde Doelen

Het onderzoek werd bemoeilijkt door het feit, dat in 1872 de laatste mannelijke Van Hoey overleed, terwijl de laatste vrouwelijke telg der familie in 1916 stierf. De portretten, de documenten e.d., die tezamen het familiearchief zouden kunnen vormen, zijn in het bezit gekomen van andere families en het opsproren hiervan zou op zich zelf de stof kunnen opleveren voor een interessant verhaal. Van de in de titel van dit artikel genoemde Van Hoey vond ik in Rockanje, met andere portretten der familie, het portret als vaandrig der St. Joris- of Oude Schutterij in 1765 door A. Marquart geschilderd.

Totdat dit schilderij in het alsdan geheel gerestaureerde „Oude Doelhuys" in de Molenstraat naar zijn oude plaats terug zal keren, logeert het op het stadhuis. De eigenaar stond het in bruikleen af aan het Hoogheemraadschap de Alblasserwaard en Arkel beneden de Zouwe.

Een andere ontdekking, een genealogie der familie, in origineel vervaardigd door een zijner zoons, de latere Luitenant-Generaal Adolph van Hoey Schilthouwer van Oostzee, vervaardigd — en gecopiëerd en voortgezet door een vooralsnog onbekend gebleven P. d. J. — in Utrecht, leverde zoveel interessante gegevens op, dat ik het niet kon laten, om vooruitlopend op de genealogie der Van Hoey's, uit het nu reeds bekende een soort biografie van dit lid der familie te publiceren.

In stad en hoogheemraadschap

Mr. Johan Schilthouwer van Hoey werd in de St. Maartens- of Grote kerk alhier gedoopt de 27ste maart 1722. Hij was het achtste kind van Mr. Abraham van Hoey Gerardszoon en Cecilia Geertruid Schilthouwer. Tussen deze beide families en het merendeel der destijds te Gorinchem in de regering zitting hebbende geslachten bestonden talrijke relaties. Van de elf uit dit in 1709 gesloten huwelijk geboren kinderen zijn er vijf (één dochter en vier zoons) jong overleden. Van Johan's zusters en broeders volgen hier enkele bijzonderheden.

Johanne Petronella (1713-1795) trouwde in 1735 met Mr. Anthony Hagoort (1715-1752), die in 1748 lid der vroedschap werd.

Geertruide Elisabeth (1709-1806) bleef ongehuwd.

Cornelia (1723-1750) trouwde in 1750 met Georg Adam Gmelin, kapitein in het regiment Oranje-Nassau. Zij overleed te Nassau-Dietz bij de geboorte van haar eerste kind.

Adriana Margaretha (1725-1802) trouwde in 1751 met Jonkheer Roderick Mackenzie, Luitenant in het Regiment Majoribanks der Schotse Brigade in de Nederlanden, zoon van de Schotse Graaf van Cromarty, George Mackenzie.

Jan Jacob (1729-1797) verliet het ouderlijk huis in de Arkelstraat tegenover de Rosmolensteeg, dat na zijn vaders dood in 1769 bewoond werd door zijn zuster Geertruida Elisabeth, op 16 jarige leeftijd, toen hij als cadet aan boord ging van een der schepen van de Admiraliteit op de Maze. In 1795 nam hij na de omwenteling ontslag; als gepensioneerd Vice-Admiraal overleed hij in 1797 in zijn landhuis te Arkel, „Schoonzigt" geheten, welk huis hij afwisselend met het huis aan de Groenmarkt (nu nr. 3) bewoond heeft. In 1769 trouwde hij met Catharina Maria van der Cruysse uit Middelburg. De uit dit huwelijk geboren drie zoons hebben allen deel uitgemaakt van de stedelijke regering van Gorinchem.

Keren wij nu terug naar de hoofdpersoon van dit artikel.

Wij kunnen elders lezen, dat de partij van de Van Hoey's in de twintiger jaren der 18de eeuw de overhand had in Gorcums vroedschap. Een bokaal van het gezelschap „Den Negenden", opgericht 9 december 1729, die in 1732 door één der vaste gasten werd aangeboden — zij was ontworpen door Frans van Mieris — toonde de wapens der leden. Waarschijnlijk door een te hardhandig hanteren brak zij en een tweede exemplaar met de wapens der leden en der vier vaste gasten kan nog heden ten dage bewonderd worden in het Rijksmuseum te Amsterdam. Viermaal komt het Van Hoey-wapen op dit fraaie stuk voor. Vader Abraham werd vroedschap in 1718. In 1724 was hij burgemeester en in 1725 werd hij drossaard en dijkgraaf van het Land van Arkel voor een termijn van drie jaar. In 1729 werd hij weer burgemeester, dit jaar samen met zijn oom Caspar van Hoey Gerardszoon. In 1731 volgde een tweede benoeming tot drossaard en dijkgraaf. Door verschillende omstandigheden, elders uitvoerig vernaald, nam de invloed der Van Hoeypartij af en zo zou het dan ook tot 1750 duren, voor Vader Abraham weer tot burgemeester benoemd werd.

Onze Johan werd in 1734 benoemd tot heemraad van het Land van Arkel boven de Zouwe; een in die dagen zeer gebruikelijk iets. Tot 1747 heeft hij die functie bekleed. Hij werd aan de Universiteit te Utrecht ingeschreven in 1742 en vestigde zich na het behalen van de meesterstitel als advocaat in zijn geboortestad. Als jurist volgde al spoedig een benoeming in de schepenbank in 1744, van welk college hij ook in de jaren 1747, 1767, 1773, 1775, 1781 en 1786 deel zou uitmaken.

In 1748 werd hij benoemd tot Hoogheemraad van het Land van Arkel beneden de Zouwe. In het zelfde jaar werd hij tweede secretaris der stad — zijn oom Caspar Gerardszoon was de eerste secretaris (in 1751 stierf deze en toen volgde Johan hem op.

Op 25 januari 1752 trouwde hij in de Grote Kerk ahier met Cornelia Boudewina Matthia van Oostzee, een dochter van Adolph van Oostzee, Kolonel in het Staatse Leger, en Vrouwe Goverdina Adriana Coolen.

Pomp- of Fonteynstraat

In 1753 werd hij regent of vader van het Gasthuis, een drie jaren durende functie, ook vaak bekleed door zijn vader en zijn zwager Hagoort, en in 1756 volgde hij zijn vader als vroedschap op, toen deze, nu 70 jaar oud, te zijnen behoeve afstand deed van zijn lidmaatschap van dat college. Ook diens ambt van ontvanger en penningmeester van het Land van Arkel kwam toen aan hem.

In 1759 volgde zijn benoeming tot Kapitein bij de stadstroepen, in 1761 werd hij Majoor en in 1754 Kolonelcommandant. Volgens zijn zoon Adolph woonde het gezin 's zomers in een huis met fraaie tuin „Nooit Volmaakt" aan de tegenwoordige Pompstraat, die toen Fonteynstraat heette. Zeer waarschijnlijk is dit een der huizen op het terrein der later daar gebouwde kazernes, die op de kaart in Van Zomeren het huis van Paffenrode genoemd wordt. (Waar het 's winters bewoonde huis gestaan heeft, heb ik niet kunnen vinden.) Het moet in dit huis geweest zijn, dat de 16 jarige Prins Willem V en zijn zwager Prins Karel Chrstiaan van Nassau-Weilburg het ontbijt gebruikt hebben op 23 juni 1766. Het hoge gezelschap kwam die dag uit 's Hertogenbosch aan bij het veer en werd daar door het stadsbestuur ontvangen. Een parade van het garnizoen op de Wolfferse Dijk volgde, waarna Prins Willem te voet door de

Mr. Johan Schilthouwer van Hoey, volgens een in 1765 door A. Marquant geschilderd portret, dat binnenkort een plaats krijgt in de gerestaureerde Doelen aan de Molenstraat.

met erepoorten versierde stad wandelde. Waarom deze eer aan de nog tot de jongste vroedschappen behorende Johan toekwam is niet bekend. En waarom had deze ontvangst niet in de Doelen plaats? Daar hing toen reeds het hierboven genoemde portret en daar lag de koningsketen der St. Jorisschutten al met het door hem in 1763 daaraan gehangen schildje, die wij nu kunnen gaan bezichtigen in de Wallace Collection in Londen!

Het „Maandagse Geselschap"

In hetzelfde jaar moesten Johan en zijn broeder Jan Jacob, die toen Kapitein ter Zee was, zich wijden aan een droeve plicht. Hun neef, de oud-Ambassadeur aan het Franse Hof, Mr. Abraham van Hoey Casparszoon, was de 10de oktober 1766 op zijn buiten „De Blaue Camer" (Marlot in het Haagse Bos) overleden en had gewenst begraven te worden in het familiegraf in de Grote kerk te Gorinchem. Het grote buitenjacht van Heren Gecommitteerde Raden der Staten van Holland en Westvriesland bracht zijn stoffelijk overschot van Rotterdam naar Gorinchem, waar zijn zwager, de burgemeester Cornelis van der Does, en de beide broeders Van Hoey hem opwachtten en op zijn laatste tocht door de stad begeleidden.

Op hetzelfde jacht, dat van Heeren Gecommitteerde Raden van Holland hebben beide broeders van 7 tot 19 juli 1773 een uitstapje gemaakt in de Zuidelijke Nederlanden. Met nog zes andere heren, waarmede zij het „Maandagse geselschap" vormden, waaronder de twee zoons en de schoonzoon (Mr. Abraham van Bleyswijk) van hun zuster Johanna Petronella Hagoort-van Hoey heeft het jacht het gezelschap naar Brussel gebracht. (Het verslag van dit uitstapje, dat vele interessante gegevens over het toerisme in die dagen bevat en dat misschien ook wel een publicatie waard is, vond ik in Hoedekenskerke).

Mr. Johan Schilthouwer van Hoey en Cornelia Boudewina Matthia van Oostzee kregen veertien kinderen. Eerst twee dochtertjes, die jong stierven, daarna zeven zoons, toen weer een dochtertje, dat op 16-jarige leeftijd overleed en vervolgens een zoon, een dochter, een zoon en nog een dochter. Adolph, de tweede zoon, vertelt ons, dat zijn moeder, die bovendien nog acht miskramen gehad heeft, een schone vrouw was, die een paar jaar voor haar dood (in 1784) wel aangezien werd voor de zuster van haar oudste zoon.

Het is eigenaardig, dat alle acht zoons van de Gorcumse regent officier geworden zijn. Ook de oudste dochter huwde een zee-officier. Van zijn 17 kleinzoons stierven er zeven jong, de andere tien werden allen officier; ook in de laatste generatie, Johan's achterkleinkinderen, kozen de drie mannelijke telgen weer een militaire loopbaan. Nu had het zo kunnen zijn, waar een militaire loopbaan in die tijden meestal op 16-jarige leeftijd begon met het als cadet in dienst treden op een van 's Lands schepen of bij een compagnie van een regiment van het Staatse Leger, dat de zoons van Mr. Johan geen rol meer zouden spelen in de locale geschiedenis van Gorinchem. Wij zullen zien, dat het anders liep.

Oranjegezind

In 1779 en 1780 werd hij burgemeester, zoals zijn vader, zijn grootvader, diens oom en Johan's betovergrootvader ook waren geweest. In 1784 overleed zijn vrouw. Van de jongens waren toen alleen Abraham, de oudste, en de daaropvolgende Adolph, die vertelt, dat zij in zijn armen overleed, thuis in de Fonteynstraat. Ook dat jaar en het daaropvolgende was Mr. Johan burgemeester der stad. Ik mag bekend veronderstellen, dat er destijds in ons land twee partijen waren ontstaan: de Oranjegezinden, conservatieven ook wel „oud-staatschen" genoemd, en de Patriotten, revolutionairen of „nieuwstaatschgezinden". In onze stad hadden de eersten de meerderheid in de vroedschap. Tot hen behoorde Mr. Johan, die nu een der oudste leden van dit college was. Gesterkt door de successen in andere plaatsen en door de aanhouding van Prinses Wilhelmina aan de Goejanverwellesluis op 29 juni 1787 verscheen op 27 augustus d.a.v. een Patriottische deputatie in de vroedschap en kreeg gedaan, dat de negen Oranjegezinde vroedschappen, die niet aanwezig waren, uit het college werden ontslagen. Boven aan de lijst dier negen heren stond Mr. Johan. Niet lang zou dit-Maze te Rotterdam, waartoe hij in okweging duren. Bij het naderen der Pruisische troepen hield overal de tegenstand op. Toen op 17 september op enkele Pruisische parlementairs bij de Dalempoort werd geschoten, werden

De koningsketen der St. Jorisschutten uit De Doelen te Gorinchem. Er hangen aan deze keten 30 schildjes. Momenteel bevindt de keten zich in de Walace Collection in Londen.

enkele kanonschoten op de stad afgevuurd, waarop de hier aanwezige troepen het hazenpad kozen en halsoverkop weg vluchtten in westelijke richting. Bij de Pruisische troepen bevond zich een Hollands Artillerie-officier, daarbij gedetacheerd wegens zijn bekendheid met het terrein. Dit was de toenmalige, in juni in Pruisische dienst overgegaan zijnde Kapitein Adolph van Hoey Schilthouwer van Oostzee, die ons van dit beschieten niets vertelt. Wel deelt hij mede, dat hij met vier huzaren een sterk detachement troepen en Patriotten aan de Arkelse Dam gevangen heeft genomen. Het zal in het ouderlijk huis aan de Fonteynstraat wel een hartelijk weerzien geweest zijn. Op de volgende dag kwamen zeshonderd Gorcumse burgers bijeen op de Grote Markt, zoals een correspondent van de Rotterdamsche Courant schreef, en zij hebben elkander de hand van liefde en vriendschap gegeven.

Vele benoemingen

Mr. Johan werd in zijn lidmaatschap der vroedschap hersteld. Op 8 oktober 1787 werd hij benoemd tot Drost en Dijkgraaf der steden en landen van Heusden, met Engelen en Vlijmen. Ook heeft hij zitting gehad in het Hof van Justitie te Vianen (Adolph noemt niet de jaren, waarin dit is gevallen). Voor het jaar 1788 werd Mr. Johan weer tot burgemeester benoemd en met 1 november van dit jaar werd hij benoemd tot Admiraliteitsheer op de Maze te Rotterdam, waartoe hij in oktober beëdigd moet geworden zijn in de Trèveszaal op het Binnenhof te 's Gravenhage. Deze ambtstermijn duurde drie jaren. In 1792 werd hij weer burgemeester voor twee jaar en in dat ambt overleed hij te Gorinchem de 17de oktober 1793. Van zijn kinderen was alleen zijn zoon Jacob, toen Kapitein van een compagnie Infanterie van het Regiment Petit, bij zijn heengaan aanwezig. Alle andere zoons waren te velde bij de Armee.

Mr. Johan heeft dus het einde van het stadhouderlijk tijdperk niet meegemaakt. Zijn broeder, de Vice-Admiraal, zoals boven al werd verteld, nam in 1745 ontslag uit de dienst. Ook Johan's zoons deden dit en zes hunner voegden zich bij het leger van de Prins van Oranje in Duitsland.

Eerst onder Schimmelpenninck en Koning Lodewijk zien wij de vroegere Oranje-gezinden weer in de regeringsambten. Ook de Artillerist Adolph van Hoey vestigde zich weer in zijn vaderstad in een huis aan de Kalkhaven westzijde, drie huizen ten noorden van de Robberstraat.

Niet uit zijn genealogie, maar uit andere bron weten wij, dat hij zich tijdens het beleg van 1813/1814 bij de bombardementen uitmuntend gedragen heeft bij het blussen van branden en helpen van gekwetsten.

Het is een eigenaardige samenloop van omstandigheden dat de Hollandse Artillerie-officier, bij dit tweede Pruisische leger gedetacheerd, weer een van Johan's zonen was, de majoor Cornelis Matthias. Het zou ditmaal niet bij enkele schoten blijven en de schade, die hij met een waarschijnlijk bloedend hart moest toebrengen aan zijn vaderstad om de Franse troepen tot overgave te dwingen, is zeer groot geweest. Binnen een maand na het ondertekenen der capitulatie op 4 februari 1814 en de daarop gevolgde intocht der Geallieerde troepen op 20 februari overleed hij de 3de maart aan een longontsteking en werd te Gorinchem met militaire eer ter aarde besteld.

Johan's jongste zoon Govert Adriaan was de eerste Militaire Commandant der vesting Gorinchem na de Franse tijd.

Hij overleed in 1854 te Gorinchem als gepensioneerd Generaal-Majoor en werd op het kerkhof aldaar begraven.

Het familie-graf in de kerk verdween met de afbraak daarvan in 1844; ook op het kerkhof zoekt men tevergeefs naar de laatste rustplaats van een lid der familie.

Een dochter van Cornelis Matthias van Hoey ,de hierbovengenoemde Majoor der Artillerie, trouwde met de Stadsontvanger Jan Pompe. Een hunner nakomelingen, de reserve-Kapitein der Grenadiers Cornelis Matthias van Hoey Schilthouwer Pompe was tijdens de mobilisatie 1939-1940 commandant der Willemskazerne alhier.

Leerdam

Heerlijkheid - Stad - Graafschap

door F. L. BLOM

Op 't liefdespad

Toen Floris van der Leede trouwde met de rijke erfdochter van Hugo Botter, schreef men het jaar **twaalfhonderd en vier.**

Ridder Floris had daarvoor het huis van der Leede moeten verlaten en over de modderige kaden naar de Lekdijk moeten gaan, de Lek over moeten steken, wat toen geen eenvoudige opgave was, om zich dan te melden aan de poort van het versterkte huis van zijn a.s. schoonvader de genoemde Hugo Botter (Bottiër).

Dit versterkte huis, het latere kasteel te Schoonhoven, vormde het beheerscentrum van de uitgestrekte bezittingen van de eigenaar. Deze goederen waren gelegen in de Krimpererwaard, maar ook in de Alblasserwaard tussen Streefkerk en Nieuwpoort. 1)

Floris van der Leede was een zoon van Herbaren van der Leede, die genoemd wordt in een akte van 1155. 2)

Dit behoeft niet te betekenen, dat deze Herbaren de eerste van zijn geslacht was.

Een oud geslacht

De Van der Leede's zijn historisch nog nooit thuis gebracht. Maar zullen zeker hebben behoord tot de leiders van de eerste ontginningen in de Vijfheerenlanden. 3)

Hun stamslot was **„het huis van der Leede"**, (later schreef men van ter Leede) hetwelk stond in 't Recht van ter Leede, tussen de huidige stad Leerdam en het dorp Leerbroek.

Dit versterkte huis en latere kasteel is geheel verdwenen. Overgebleven is in het slotenpatroon nog steeds de vorm van de binnen- en buitengrachten. Terwijl gravende in het hoogste gedeelte van het land tussen de binnengracht, we herhaalde malen stuitten op stenen en puin.

Hier zou dan in vervulling gaan de uitspraak van de dichter Van Lennep over dit kasteel: „Op de vloekbre plek gekomen, waar voor het burchtslot stond, vond men enkel puin en asschen op de uitgeblaakte grond."

Deze regels vormen slechts een klein deel van het zeer grote gedicht dat Jacob van Lennep maakte over de legenden rondom **Folpert van der Leede.** 4)

Hij gebruikte als bron o.a. de in deze streek zo bekende geschiedschrijver Kemp.

Folpert van der Leede zou een verbond met de duivel hebben gesloten en daardoor waren zijn **daden** dienoveréénkomstig: dus duivels.

De Leede

De heren Van der Leede bouwden hun kasteel aan het veenriviertje de Leede, dat stroomde van de Linge in de richting van de Zederik.

Naspeuringen naar dit riviertje hebben niet direct concrete resultaten gegeven. Toch is dr. T. Vink in zijn boek „De Rivierstreek" tot de conclusie gekomen, dat dit riviertje „de Leede" er is geweest. 5)

Dit geeft dan ook een verklaring van de naam Leerdam van Lededam en Leerbroek van Ledebroek (Vergelijk Giessendam - Rotterdam enz.).

Dr. ir. J. C. Visser neemt in zijn beschrijving over „Schoonhoven", waarin hij vergelijkender wijs ook de stadsvorm van Leerdam behandelt, zondermeer aan, dat in de Leede een dam werd gelegd op de plaats, waar eens het kasteel van Leerdam stond (waar nú het bekende Hofje staat). 6)

Dit was dus het tweede kasteel, dat door de heren Van der Leede op het grondgebied van het huidige Leerdam werd gesticht.

De door mij ontwikkelde gedachten gaan er dus van uit, dat Leerdam is ontstaan in de tijd van de heren Van der Leede.

In zoverre men in die tijd kan spreken van de stichters van een stad: **dan waren zij dit.**

Geslachtsregister van Pauw

Deze gedachtengang brengt ons echter ook in contact met de lopende discussie in Uw vereniging. 7)

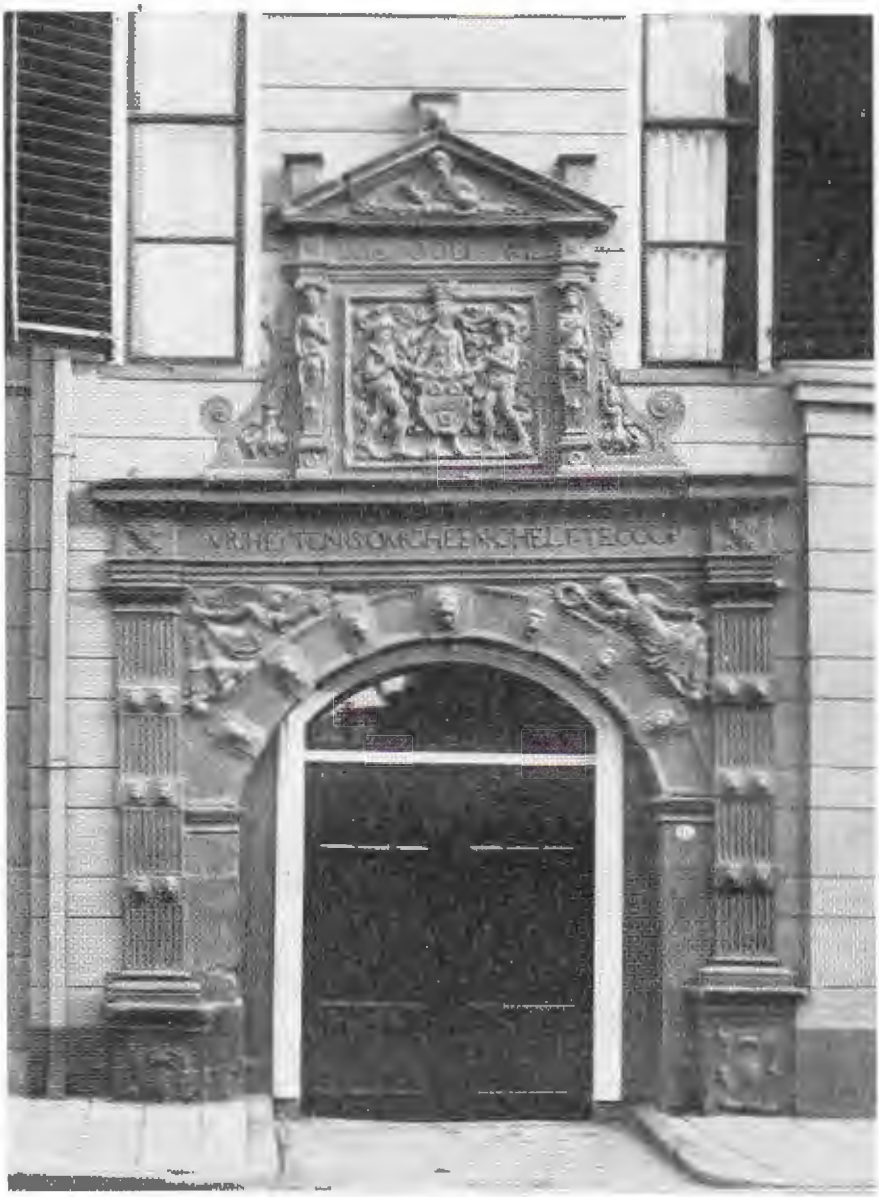

Dit poortje, met als opschrift „Wie God wil — Vriheyt en is om gheen ghelt te coop", kan men nog in Leerdam vinden. Het heeft deel uitgemaakt van het drossaartshuis, 't Schoonhuis genaamd. In de volksmond werd dit perceel het Jachthuis der Oranjes genoemd. Bij hun verblijf in Leerdam (als graaf en gravin) vertoefden de Oranjes in dit huis. Toen Prinses Wilhelmina van Pruisen in 1787 haar bekende tocht maakte, welke eindigde bij Goejanverwellesluis, ontving zij daar het bericht van de Staten van Holland. Ook op haar heenreis had zij hier vertoefd.

De vraag namelijk in hoeverre het geslachtregister van Dirck Frankensz Pauw kan worden aanvaard.

Ik acht mij beslist onbevoegd hierover te oordelen, maar ik heb toch nogal wat bezwaren tegen de tijden, welke door Pauw worden genoemd en door Kemp worden overgenomen 8)

Zouden die tijden juist zijn, dan begint de geschiedenis in onze streek veel vroeger dan we nu aannemen.

Zelfs worden dan de jaren 800 en 900 genoemd.

Een ander belangrijk punt is daarbij de oorsprong der Arkels. Volgens een mij bekende opstelling wordt de eerste Jan van Arkel genoemd bij een acte van 1254 als kleinzoon van de genoemde Floris van der Leede. 9)

En daaruit zou dan blijken, dat de Arkels uit het geslacht Van der Leede zijn voortgekomen.

Veel verhalen over de oorsprong van tal van dorpen en steden moeten daardoor ook worden verwezen naar het rijk der fantasie. In dit verband denk ik aan het verhaal van Kemp over de stichting van 5 dorpen, waarvan de eerste letters der namen het woord Arkel vormen nl.: Arkel, Rietveld, Kedichem, Eesterwijk (Oosterwijk), Leerdam. Hoe hardnekkig zulke verzinsels zijn, blijkt wel uit het feit, dat de bekende dr. van Egeraat dit verhaal klakkeloos overneemt in zijn autogids voor Nederland. 10)

Niet rondom het huis ter Leede ontwikkelde zich een woongemeenschap, maar bij de Linge, waar het tweede kasteel was gebouwd.

We kunnen aannemen, dat op die plaats een hogere kleistrook te midden van het veen aanwezig was.

Dit is het westelijk deel van de Hoogstraat en de Krekstraat.

Stadsrechten

De vraag doet zich vanzelf voor: wanneer kreeg Leerdam zijn stadsrechten?

Zoals dit bij vele steden het geval is, moet ik ook voor Leerdam het antwoord hierop schuldig blijven.

Kemp spreekt reeds in **1136** over „De stadt en 't slot Leerdam". 11)

En ofschoon het wel aantrekkelijk is om de oorsprong van je geboortestad heel ver te moeten zoeken, meen ik toch, dat eerder gedacht moet worden aan **1236**. Ik grond deze opvatting op de tijd, waarin de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden in cultuur werden gebracht.

En naar het oordeel van deskundigen als dr. H. van der Linden en dr. T. Vink heeft deze ontginning plaats gevonden in de 12e, maar vooral in de 13e eeuw. 12)

Het stratenstramien van Leerdam doet nu nog kennelijk zien, dat dit is aangelegd op een gedeelte van de reeds in cultuur gebrachte Meentpolder. 13)

Natuurlijk is er reeds voor die tijd sprake van bewoning. Maar dan nog niet als stad met stadsrechten.

Heerlijkheid

De heerlijkheid Leerdam droeg aanvankelijk de naam: heerlijkheid Van der Leede.

Als in 1284 de Vijf Heren van de Vijfheerenlanden bij de kerk van Everdingen bijeen komen, op dinsdag na Pasen van dat jaar, dan zien we daar de heerlijkheden Vianen, Hagestein, Everdingen, Arkel en Van der Leede. 14) Onder leiding van Hubrecht van Everdingen bespreken zij de waterstaatkundige toestand van deze landen. Dit was heel erg nodig.

Door het steeds meer in cultuur brengen van de woeste veengrond kwam steeds meer water vrij en dat moest worden afgevoerd langs natuurlijke weg, dus van boven naar beneden.

Maar daarnaast had men ook te maken met het z.g.n. opperwater, dat in de Betuwe door overstromingen naar deze omgeving afvloeide. Dit water stroomde aanvankelijk door naar de Alblasserwaard. Maar bij handvest van 1277 bepaalde Floris V, dat een dijk zou worden aangelegd tussen de Arkelse Dam en de Lekdijk (nú bij Ameide-Sluis), de Zouwendijk. 15)

Doch dit had te betekenen, dat nadien vooral het land van Arkel boven deze dijk steeds wateroverlast had. En daarom had vooral de heer Van Arkel veel belang bij de overeenkomst die in deze vergadering werd vastgelegd.

Diefdijk

Besloten werd de reeds bestaande „Diefwech", tussen de Lekdijk bij Everdingen en de Lingedijk bij Leerdam, als waterkering te gaan gebruiken en dit werd dan de **Diefdijk**. 16) Hierdoor werden de Vijfheerenlanden gevrijwaard van het opperwater.

Daarnaast werd besloten tot het graven van een wetering, de Huibert, van Schoonrewoerd naar de Zederik. En hierdoor werd een betere afwatering ook van de landen van Arkel mogelijk.

Het is interessant en belangrijk om te weten, dat veel van wat toen werd besloten over de waterhuishouding van deze streek, nu nog steeds intact is en wordt gebruikt.

Daaruit blijkt, dat de „Heren" in die

tijd nog iets anders hebben gedaan, dan alleen oorlog voeren.

Als titel van dit artikel heb ik genoemd „Leerdam: heerlijkheid, stad en graafschap". Dit wil niet zeggen, dat ik elk der delen afzonderlijk wil bespreken.

Neen, het ging er mij om U er op te wijzen, dat we in de geschiedenis Leerdam in deze drie gestalten tegenkomen.

Leerdam als heerlijkheid of ook wel genoemd de landen Van der Leede met de stad en slot Leerdam, was blijkbaar een nogal aantrekkelijke bezitting.

Na het uitsterven van het geslacht Van der Leede in 1304 komt het aan de Arkels. 17) Als zodanig werd het betrokken bij de Arkelse oorlogen, bij de strijd tussen de Geldersen en de Hollanders en natuurlijk niet minder bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

De strijd om Leerdam

In 1409 huwde Jan van Egmond, heer van IJsselstein, met Maria van Arkel, na haar in 1406 ontvoerd te hebben. 18)

Zij was de enige dochter van Jan van Arkel en Johanna van Gulik, zuster van de kinderloze Reinoud, hertog van Gelre.

Daar Maria's enige broeder Willem in 1417 bij het beleg van Gorinchem sneuvelde (in de Revetsteeg), werden Maria's zonen de erfgenamen zowel van de Gulikse als Arkelse goederen. 19)

Nu ging dat niet zo vlug als ik het opsomde. Want hier tussendoor speelde nog de verovering van Leerdam door de Hollanders. Jan van Beieren kreeg het nadien in leen van Jacoba van Beieren. Maar daarna kregen we weer de moeilijkheden rondom deze gravin en haar huwelijken.

Bovendien leefde de vader van Maria, Jan van Arkel nog, al zat deze dan ook gevangen. In 1425 wordt hij met goedvinden van Philips van Bourgondië weer beleend met de heerlijkheden Leerdam en Schoonrewoerd. 20)

Lang heeft hij niet kunnen genieten van zijn vrijheid, want: „Hebbende op eenen avond smakelijk zitten eten van eenen grooten Aal word bang en haastig siek, biegt zich, maar uijt sijnde gesonden om sijn kerkelijk gerecht, valt buijten kennis, sterft te Leerdam, den 25 van Oogstenmaand 1428, oud 65 jaren en wierd daar eerlijk begraven in 't Hoogh Choor, onder eenen groten Serk: Sijnde hier me de Heerschappij van Arekel in de dood van desen Heerschapper geëijndight". 21)

Nu begint opnieuw de strijd om het bezit van Leerdam.

Reeds voor de dood van Willem van Arkel in 1417 had Jan van Egmond getracht kastelein en drossaard van Leerdam te worden.

Maar ofschoon Jan van Beieren hem dit beloofde, bleef het altijd maar onder een pandschap.

Pogingen om met Leerdam beleend te worden strandden op de genoemde twisten rondom Jacoba van Beieren.

Na de dood van zijn grootvader Jan van Arkel liet Arnold van Egmond (de zoon van Maria van Arkel) zich inhuldigen als leenopvolger van Leerdam, maar hij is er nooit mee beleend. 22)
In 1438 kwam er een broederdeling en werd Willem van Egmond kastelein en drossaard.

Dit eindigde echter in 1466 en Philips van Bourgondië nam stad, slot en land in bezit.

Nadien is het weer de zoon van Willem van Egmond, Frederik, die van Maria van Bourgondië gedaan weet te krijgen, dat hij in 1477 Leerdam als onsterfelijk leen ontvangt. Ook nu zou dit bezit niet onbetwist blijven, want de leenkamer in Den Haag maakte bezwaren. 23)

Doch Frederik riep de hulp van Maximiliaan van Oostenrijk in.

Inmiddels is Leerdam in 1496 voor de zoveelste keer door de Geldersen bezet.

Frederik van Egmond organiseerde een veldtocht naar Leerdam, welke merkwaardigerwijze in Oudenbosch begon. 24)

Een Graafschap

Nadat de stad opnieuw is bevrijd volgt in 1498 de verheffing van de heerlijkheid tot **rijksgraafschap** door **Maximiliaan** Rooms Koning van Oostenrijk.

Gelijktijdig wordt ook Buren tot graafschap verheven en Frederik van Egmond wordt zowel graaf van Buren als van Leerdam. 25)
Het graafschap Leerdam omvatte: de stad Leerdam, elf polders waarin gelegen de heerlijkheid Schoonrewoerd, alsook het Overeind van de heerlijkheid Spijk.

Dit besluit van 1498 heeft vele veranderingen tot gevolg. Eén daarvan is, dat er voortaan een scheiding bestaat in het oude Land van Arkel.

Hadden Leerdam en Gorinchem beide Jan van Egmond nog als kastelein, nadien ging ieder zijn eigen weg.

Leerdam werd nauw verbonden met Buren, één graaf, één bestuur, één rekenkamer. Later zelfs één kerkelijke classis.

Souverein bezit der Oranjes

8 juli 1551 is een grote dag. Het is de trouwdag van twee achttienjarigen: Willem van Nassau, prins van Oranje, en Anna van Egmond, gravin van Buren en Leerdam, vrouwe van IJsselstein enz. Dit huwelijk wordt ingezegend door de Aartsbisschop van Keulen in de kerk van Buren. 26)

Anna van Egmond was de achterkleindochter van de eerste graaf van Leerdam, Frederik van Egmond.

Met dit huwelijk werd Oranje verbonden aan het graafschap Leerdam. Het werd hun souvereine bezitting, hetwelk deze tot 1795 zou blijven. In de directe erfopvolging was Philips Willem, de zoon van Prins Willem en Anna, graaf van Leerdam. Tijdens diens ballingschap in Spanje bestuurde zijn zuster Maria de bezittingen.

Nadien zien we als graaf van Leerdam: Prins Maurits, Prins Frederik Hendrik, Prins Willem II en III. De laatste graaf, die Leerdam als souverein bezit bestuurde, was Prins Willem V. Deze verbinding met de Oranjes als graaf, gaf de inwoners van Leerdam verschillende voorrechten. Zo werd geen belasting aan de Staten van Holland betaald, terwijl ook de plakkaten van deze Staten niet zonder toestemming van de graaf in Leerdam mochten worden afgekondigd.

Ook krijgsvolk mocht niet, dan na toestemming, in de stad worden gelegerd.

Nauw is de geschiedenis van stad en graafschap verbonden met de belangrijkste feiten uit onze vaderlandse geschiedenis. Voor enkele daarvan wil ik nog uw aandacht vragen.

De 80-jarige oorlog

L e e r d a m deed zijn keus: vóór de Prins. En vóór de reformatie. In 1573 had de reeds gevormde Hervormde gemeente een eigen predikant: Joost de Jonge. Deze was volledig in de geordende kerken opgenomen.

De tijd van clandestien prediken (en hagepreken) was in Leerdam al voorbij. Joost de Jonge zou de vergadering van de Provinciale synode van 7 in juni 1574 te Dordrecht bijwonen.

Maar door de kerkeraad werd een brief gezonden van het Moderamen aan het Moderamen van die Synode om hun predikant te verontschuldigen. 27)

Reeds enkele malen hadden de Spanjaarden, aldus die brief, getracht de stad te overmeesteren en opnieuw werd een aanval verwacht. En als de predikant dan weg zou zijn, kon dit door hen, die pas tot reformatie waren overgegaan, verkeerd worden begrepen, nl. dat hij het gevaar was ontlopen. En zo bleef Joost de Jonge in Leerdam.

Inderdaad kwamen de aanval en belegering door de Spanjaarden, onder leiding van de markies Chiappin de Vitelli. 28) Na langdurige beschieting, waarbij het kasteel bijna geheel werd verwoest, besloot de bevelhebber, Laeken van Buren, de stad over te geven. De zwakke bezetting kon prakisch geen tegenstand bieden.

De bevolking zou geen overlast ondervinden. Maar evenals op zoveel andere plaatsen, hielden de Spanjaarden hun woord niet. Amper binnen de stad werden de burgers bijeen gedreven en onder bedreigingen werd de uitlevering geëist van de predikant en de schoolmeester. Maar de burgers verzetten zich hier tegen.

Tijdens dit verzet vielen echter door verraad de predikant Joost de Jonge, de schoolmeester Rogier Joosz en de Asperense predikant, die ook in Leerdam was, Quirinus de Palme, in handen van de Spanjaarden. Zonder vorm van proces werden deze geestelijke leiders naar de galg verwezen en direct daarop werd dit vonnis voltrokken. Drie slachtoffers voor vrijheid van geloof en geweten. 29)

Het rampjaar 1672

Het jaar van de drie R's, **radeloos, redeloos, reddeloos.**

Oorlog met Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen. De Fransen slaan een brug over de Waal en trekken de Betuwe binnen. Het geïnundeerde land belemmerde wel wat de opmars, maar kon toch niet voorkomen, dat zij diep in de Alblasserwaard doordrongen.

Ook rondom Leerdam stond alles onder water. Op 21 juli 1672 trokken 33 Compagnieën infanterie en 3 Cornetten paarden de stad binnen. Nadien was het een komen en gaan van legeronderdelen. Soms waren er 7 à 8 duizend man in en rondom Leerdam.

Voor de Fransen de stad hadden bezet, had men getracht middelen van defensie te krijgen. Burgemeester Johan Adriaansz. van Cleef, schout Lobbrecht en schepen Vligerius zijn enkele malen in de omgeving van Utrecht Prins Willem III in zijn hoofdkwartier wezen bezoeken.

Maar de Prins, die pas aan het bewind was gekomen, had genoeg zorgen om de verdediging der gehele republiek in goede banen te leiden. Hij kwam er dus niet toe bijzondere aandacht te schenken aan zijn persoonlijke

bezittingen, wat toch het graafschap Leerdam was.

Aan de afgevaardigden gaf hij echter de raad om zich te beroepen op de neutraliteit van Leerdam, als zelfstandig en onafhankelijk graafschap, doch zonder enige legermacht stond het juridisch buiten het conflict van de Staten van Holland.

Maar dit was gemakkelijker gezegd dan gedaan. De Fransen hadden inmiddels de stad in staat van verdediging gebracht. In november 1672 is het eindelijk zover en verlaten de Fransen de stad en het graafschap. Een wacht-commissaris blijft achter om te voorkomen, dat nieuwe troepen de neutraliteit zouden schenden. 30)

Op de grenzen van het graafschap wordt door borden de neutraliteit aangegeven. Overigens was deze neutraliteit maar niet zo verkregen. Alle aangelegde versterkingen moest de stad betalen, alsook moest de plundering worden afgekocht. Er waren ook nog wel een paar verteringen te betalen van de doortrekkende troepen, tot de bevallingskosten van een soldatenvrouw toe. Bovendien hadden ze ook nog de stadhuisklok „ten barsten geschoten" en het stadhuis als meelpakhuis gebruikt.

Een ander bijgaand verschijnsel vinden we in een aantekening van de stadssecretaris: „Den 14 Martij 1674 dien selven dagh liepen we noch op 't ijsch over de Linge en de het donderde en blixemde op dien dagh insgelijk" (en verder) „In de voorsijde maant Martij 1674 de landen nu bijna de twee jaeren onder water geweest sijnde vermits den Francen oorlogh so is dat in 't velt in 't Graafschap Leerdam ende omtrent de Stadt Leerdam sijn gevangen met duysenden van snoecken. Jae soodanig dat men duijsent snoecktjes soo groot als een peekelhaering en een weinig grooter ook een weinig minder door malcander cocht om acht stuyvers en 't hondert om een stuyver, een maet snoeck een stuyver en minder navament.

Nadat drie dagen verder was gecomen, heeft men de voorsijde snoeckjes gecocht duysent voor vijf stuyvers, jae door de overvloedig bezit op 't laatst geen gelt mogen gelden". 31)

Patriotten en Prinsgezinden 1786-'87

Een Leerdamse aannemer, die een dagboek heeft bijgehouden, schreef: „In het jaar 1786 toen hebben wij een ontsaggelijken twist en tweedracht in onze republiek gehad, want heel de selve was in rep en roer, in alle plaatsen en dorpen met de Prinsgezinden en Patriotten". 32)

Ook Leerdam werd bij deze twist en tweedracht betrokken. „Men roemde het geluk van Leerdam, alwaar men vrijelijk konde adem halen en in- en uitgaan."

„Het stond als domain onder de Souvereine Regering van zijne Doorl. Hoogheid (Prins) daar wel de Placcaten van hun Ed. Groot Mog. Heren werden gesonden, maar zonder publicatie of executie terzijde gelegd." 33)

Toch kwamen er moeilijkheden, doordat ook in Leerdam de rechten van de Prins werden aangetast. Zonder zijn goedkeuring werden troepen in de stad gelegerd. Dit gaf aanleiding tot allerlei moeilijkheden zowel in de stad Leerdam als in het dorp Schoonrewoerd.

In het begin van 1787 trokken de troepen weg en was het weer wat rustiger.

De maand juni 1787 bracht echter nieuwe conflictstof. De reis van Prinses Wilhelmina (echtgenote van Willem V) van Nijmegen naar Den Haag ging door Leerdam.

Onze dagboekschrijver vertelt dat ze, na vertoefd te hebben in het drossaardshuis, uitgeleide gedaan word door een grote menigte. „onder gestadig gejuich van „Hoesee - Oranje Boven".

De bekende aanhouding bij de Goejanverwellesluis was oorzaak, dat de Prinses zaterdagsmorgens weer in Leerdam terug kwam. Opnieuw nam zij haar intrek in het drossaardshuis. Hier ontving zij het negatieve bericht van de Staten van Holland, alsook een afgevaardigde van de Engelse gezant. 34)

Vanuit Leerdam durfde zij ook pas bericht, van datgene wat haar was overkomen, naar de Prins in Nijmegen te zenden. 35)

Was de Prinses in Schoonhoven en omgeving onheus bejegend, in Leerdam werd ze ontvangen met een geroep van „Welkom lieve Prinses". 36)

Het voorval met de Prinses was aanleiding tot nieuwe incidenten in steden en dorpen. Vooral ook in het Gelderse: Tiel, Zaltbommel, Tricht en Culemborg. Leerdam bleef niet achter, men ging oranje dragen, zong oranje-versjes en dronk oranjebitter. De oranjevlag ging op de toren en de korenmolen.

En dan komt de uitbarsting.

„De 6 den july was hier in Leerdam

een magtigen opstand onder de burgers en toen hebben sij 's nachts bij drie en veertig huysen de glasen en ramen ingeslagen en bij sommigen magtig geplundert dat het eijselijk was om te sien." 37)

Op dit voorval volgde een andere actie en wel van de patriotten uit Vianen. Onder leiding van de sub. drossaard F. v. Hall trokken een aantal ruiters, wat voetvolk, met zich voerende enkele kanonnen, alsook nog wat vrijwilligers op naar Leerdam. 38)
Na enig verzet trokken de Patriotten Leerdam binnen. Burgemeester Knijff en de schepen De Man werden gevangen. De oranjevlaggen werden in beslag genomen en weggevoerd.

Nu volgen de gebeurtenissen elkaar snel op.

Het Pruisische leger herstelt het stadhouderlijk gezag.

„Die van Vianen" moeten aan „die van Leerdam" satisfactie geven. 39)

De oranjevlaggen moeten ze in Leerdam terugbrengen.

Maar pas in oktober komt burgemeester Knijff terug uit zijn gevangenschap. „En is door de gansche burgerij met de iuterste prachtigheid en liefde ingehaald onder het gestadig roepen van „Hoesee - Oranje boven". 40)

Dit was „iets uit de geschiedenis van Leerdam".

Het is echter voldoende om de belangrijkheid van deze geschiedenis voor onze streek aan te tonen, doch niet minder voor ons gehele vaderland..

Bronnen-literatuur

Bovenstaande beschouwing is populair opgezet. Voor argumentatie en dokumentatie heb ik hieronder de geciteerde bronnen aangegeven.

1) G. B. Pellikaan — Onze Heren in de Middeleeuwen in Streekhistorie 1963.
2) als voren.
3) als voren.
4) J. van Lennep „Het huis van ter Leede".
5) Dr. T. Vink „De Rivierstreek".
6) Dr. ir. J. C. Visser „Schoonhoven".
7) Oud Gorcum Varia 1965.
8) Dirck Franckensz Pauw „De kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum".
A. Kemp „Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel".
9) zie onder 1.
10) Dr. L. van Egeraat Autogids voor Nederland 1961.
11) zie 8.
12) Dr. H. van der Linden „De Cope".
Dr. T. Vink „De Rivierstreek".
13) zie 6.
14) Archief Hoogheemraadschap De Vijfheerenlanden.
Dr. J. L. van der Gouw „De Unie van de Vijf Heren van 1284" (in Z. Holl. stud. dl. IX).
15) zie Van der Gouw onder 14
16) zie onder 15.
17) zie onder 1.
18) Dr. S. W. A. Drossaers „Het archief van de Nassause Domeinraad".
19) zie onder 18.
H. van Hoogdalem „Het tweede Arckelse tijdvak" in Oud Gorcum Varia 1965.
20) zie onder 18.
21) zie onder 8.
22) zie onder 18.
23) zie onder 18.
24) „Plan de Campagne", in archief Nas. Domeinraad.
25) Acte in archief Nas. Domeinraad.
26) P. J. Schipperus „Buren en Oranje".
27) P. Boz. — Geschiedenis der Nederlandse oorlogen.
28) Acta Provinciale Synode 1574.
K. Deddens — „Geroepen om vrij te zijn".
29) Geschiedenis der martelaren.
30) Oud Archief van Leerdam.
31) Transportregisters Archief van Leerdam.
32) A. de Wit Niet uitgegeven dagboek.
33) J. Claessen „Leerdam tegen zijn ondergang gewaarschuwd".
34) F. L. Blom „Echt verhaal van het voorgevallene te Leerdam, in het bijzonder op den 6 den July, 1787". (in Vigilate Deo Confidentes 1962-63).
35) J. W. A. Naber — „Prinses Wilhelmina".
36) zie onder 32.
37) zie onder 32.
38) M. C. van Hall — „Drie eeuwen".
39) zie onder 34.
40) zie onder 32.

GORINCHEM - TOEN

Er is veel veranderd in het stadsbeeld en nog dagelijks voltrekken die veranderingen zich. Daarom is het goed het oude stadsbeeld op foto's te bewaren, zodat wij kunnen nagaan hoe het was en kunnen vergelijken met de toestand van nu.
Een opvallend verschil is te constateren in de omgeving van een onopvallend poortje, dat de rechtgeaarde Gorcumer ook vandaag nog het Hugo de Grootpoortje noemt. Het ligt verscholen tussen de belendende panden en velen gaan er achteloos aan voorbij, maar hij die de historie mint, passeert het met een zekere eerbied, want was het niet Hugo de Groot, die op maandag 22 maart 1621 door dit poortje ging na de meest merkwaardige reis uit zijn leven?
U kent het verhaal — Grotius behoorde tot de Remonstranten en stond dus tegenover Maurits. Dat moest de raadspensionaris Johan van Oldenbarneveld met de dood op het schavot in Den Haag bekopen. Grotius en Hoogerbeets kregen levenslang op Loevestein, waar ze op 6 juli 1619 heen werden gevoerd.
Daar verbleef de grote rechtsgeleerde bijna twee jaar, maar dank zij z'n spitsvondige vrouw — Maria van Reigersberg, volgens Vondel duizend mannen t'erg — kon hij het slot ontvluchten per boekenkist. Ja, die boekenkist. Veel beroemder voor velen, dan al het wetenschappelijke werk dat Hugo de Groot heeft verricht en waardoor hij vandaag nog grote vermaardheid geniet.
Het was de dienstbode Elsje van Houweningen, die hem op en naast de kist naar Gorinchem begeleidde en bracht naar het huis van Daetselaar, een koopman in garen en lint, die zijn winkel aan de Gasthuisstraat had en niet zoals velen menen aan de Grote Markt, ter linkerzijde van het poortje, waar

voorheen de kaaswinkel van Van Papendrecht was en nu een opticien is gevestigd.
Het poortje was slechts een achteruitgang van het huis van Daetselaar aan de Gasthuisstraat, „de gulden roos" geheten. Waarom werd de boekenkist met de grote geleerde er in nu eigenlijk naar dat huis gebracht? Dat kwam zo: Daetselaar was getrouwd met een zuster van de grote Oosterse taalgeleerde Thomas Erpenius (Van Erp), uit Gorinchem afkomstig, maar hoogleraar aan de Leidse universiteit. Deze verzorgde regelmatig boekenzendingen voor Grotius op Loevestein. De kist werd uit Leiden naar Daetselaar gezonden en die zorgde er voor, dat de boeken op Loevestein kwamen en dat later de kist terugging naar Leiden om een nieuwe voorraad geleerdheid naar de staatsgevangenis te halen.
De familie Daetselaar was op die drukke marktmaandag van 1621 helemaal niet verwonderd dat de kist werd binnengebracht, maar wel keek men van de inhoud op! Hugo in levenden lijve!
De trouwe Els bracht de familie Daetselaar van de komst van haar meester op de hoogte en zo was Grotius dan snel verlost uit zijn nauwe verblijfplaats. Men kleedde hem als metselaar en hij ging tenslotte door het poortje over de drukke Grote Markt naar het veer en via Sleeuwijk en Breda kwam hij in Antwerpen, waar hij veilig was.

GORINCHEM - NU

De kist? Neen, die vindt men in Gorcum niet. Elders in ons land schijnen zich drie „echte" kisten te bevinden. In onze

stad is wel een kast uit het huis van Daetselaar, waarin Hugo enige tijd opgeborgen gezeten zou hebben. Een kast met een achterdeurtje, dat uitkwam in een nis in de muur, die inderdaad in het huis aan de Gasthuisstraat voorkwam.
Deze kast is nog in Gorinchem. De echte en de enige! Hij bevindt zich in het Burgerkinderweeshuis aan de Molenstraat, samen met drie gebrandschilderde ramen, die ook uit Daetselaars huis afkomstig zijn en daar ter ere van de ontvluchting in de achterwand van het voorste gedeelte van het huis werden aangebracht. Zij bevatten o.a. de afbeeldingen van Grotius, Hoogerbeets en Erpenius.
Op de Grote Markt herinnert nog het poortje aan Grotius, maar wat is het er veranderd. Voorheen was het niet meer dan een poortje met een open gang er achter, waarin ook nog een huis stond. Boven het poortje bevond zich een raamwerk van latten. Later werd er een muur boven gemetseld en ging het poortje dienst doen als toegang tot de bovenwoning van de kaaswinkel. In 1928 dacht men er zelfs over om het poortje af te breken, maar dit werd dank zij de steun van de Historische Vereniging „Oud Gorcum" voorkomen.
En zo staat het er nog op de Grote Markt. Maar wat is het beeld veranderd. Vergelijkt u die twee foto's eens met elkaar. Waar eerst een woonhuis en het kantoor van de gemeenteontvanger was, nu de kapperszaak van Middelkoop. In de plaats van de kaaswinkel de hypermoderne opticienszaak. Ja, de tijd gaat voort.
Zelfs een levensgroot blauw verkeersbord met een witte pijl moest pal voor het poortje worden gezet. Dat is het beeld van het poortje van nu. Of het er mooier op geworden is? Oordeelt u zelf maar. In ieder geval staat het Hugo de Grootpoortje er nog en dat is op zichzelf al te waarderen.

H. F. van PEER

Zuivere zonnewijzertijd

Het is voor ons met de huidige middelen, die de techniek biedt geen vraag meer hoe we aan de juiste tijd komen. Even een paar draaien aan de kiesschijf van ons telefoontoestel en een lieflijke damesstem zegt het ons driemaal.

Voor radio en televisie zijn het de tijdseinen, die ons inlichten. Maar hoe deed men dat nu vroeger?

Op deze vraag vond ik voor Gorinchem een vermelding in de index van het Resolutieboek van de Vroedschap op 9 april 1785.

De vermelding is kort maar duidelijk:

„Een zonnewijser op de minst kostbaarste wijze in gereedheid te brengen om daarnae de stadtsuurwerken te konnen stellen".

Voor de restauratie van de toren bevond zich deze zonnewijzer aan de zuidzijde van de toren. Het was een mooiweer uurwerk en wellicht niet zo precies als onze tijdseinen, maar men deed het er mee. De particuliere klokken in Gorinchem zullen zich dan wel naar het torenuurwerk hebben geregeld. Alle bewoners hadden dan Gorinchemse tijd.

Wie de zonnewijzer nog eens zien wil, kan terecht in ons Museum. Daar hangt ze, indertijd gered uit de puinhoop aan de voet van de toren.

H. van Hoogdalem Hzn.

Veldmaarschalk Paul Wirtz

Enige niet bekende bijzonderheden

door **H. VAN HOOGDALEM**

In een Duits tijdschrift, „Archiv für Sippenforschung", 31e Jaargang november 1965, vond ik een levensbeschrijving van Veldmaarschalk Paul Wirtz, de man die in het rampjaar 1672 onze stad uit handen van de Fransen redde.
Uitvoerig wordt hierover geschreven door de heer Van Goch in „Van Arkels Oude Veste", blz. 230. Tevergeefs deed de Franse Generaal Turenne twee pogingen om de stad in handen te krijgen met zijn ruiterij. Hij moest aftrekken met veel verlies van mannen, paarden en wapenen, terwijl er aan onze kant slechts 4 sneuvelden.
Een derde poging om de stad via verraad te bemachtigen mislukte eveneens, daar het werd ontdekt en de verrader, een boer, gevangen werd genomen. Tot afschrikwekkend voorbeeld werd hij gevierendeeld en aan hoge staken buiten de stad ten toon gehangen.

Veel te danken

We hebben dus aan Veldmaarschalk Wirtz wel iets te danken. U zoekt in Gorcum vergeefs zijn standbeeld of de gebruikelijke straat, die naar hem heet. Vandaar dit papieren monumentje, gewijd aan de avontuurlijke loopbaan van een krijgsman, die het verdient dat we hem voor Gorinchem aan de vergetelheid ontrukken. Het verhaal in heel zijn uitvoerigheid weergeven doe ik niet, maar ik zal trachten het op de voet te volgen. Dr. W. Ispert te Wuppertal-Elberfeld, die het artikel schreef, doet dit aan de hand van enige akten die hem door een patient, de heer Picard te Wuppertal, ter lezing werden ter hand gesteld. Het gaat in deze stukken van 1809 om een erfeniskwestie. In de maand april van dat jaar werden namelijk in „Kölnische Stadtboten und Beobachter" de erfgenamen opgeroepen van Veldmaarschalk Bauel (Paul) Wirtz om zich met behoorlijke legitimatiepapieren te melden bij H. Wirker, een Berlijns koopman, te Amsterdam wonende, om hun aanspraken te bewijzen op de erfenis.

Het is begrijpelijk dat deze oproep onder de Wirtzen in Duitsland nog al wat deining verwekte, temeer, omdat Hollandse kooplieden in Keulen hadden losgelaten dat het hier ging om een erfenis van 3,4 tot 6 miljoen gulden, die door het Amsterdamse Weeshuis werd beheerd. Ze hadden daarbij ook niet verzuimd te vermelden, dat de Amsterdamse Weesmeesters bekend stonden als „Spitzbuben". Deze „Spitzbuben" nu zouden in 1675 na de dood van de Veldmaarschalk, die kinderloos was gestorven evenals zijn beide broers, die hem waren voorgegaan, de zaak aan de erfgenamen van de vrouw van Wirtz hebben afgedaan met 18000 gulden. Iedereen kan uitrekenen, dat indien alle geruchten waarheid zouden worden, 6 miljoen minus 18000 gulden nog altijd het verdelen waard waren. Hoe dit geval nu is uitgewerkt, vermeldt de historie niet, maar de documenten verschaffen ons wel licht over de loopbaan van de Veldmaarschalk, die werkelijk avontuurlijk kan worden genoemd.

Omstreeks het jaar 1600 woonden zijn ouders, Nicolaus of Claus Wirtz (Wirths) en Margarete Bonsch te Seifen in het Graafschap Sayn-Hachenburg in het Kerspel Ham a.d. Sieg. Margarete Bonsch was afkomstig uit Holzweiler in het Kanton Erkelenz in het Rheinland. Omstreeks 1600 moeten Nicolaus en Margarete uit Seifen zijn

vertrokken en zich hebben gevestigd te Huhsum in Sleeswijk. Nicolaus was namelijk veehandelaar en in Huhsum werd een levendige handel gedreven in vette ossen. Het verhuizen zal derhalve wel om de boterham zijn geschied.

Uit het huwelijk werden 3 zoons geboren te Huhsum, namelijk Bauel (of Paul) Herman en Benedick, de laatste genoemd naar Benedick Bonsch, de vader van Margarete, vermoedelijk een wijnhandelaar uit of nabij Holzweiler.

Paul werd in 1612 geboren. Hij bezocht met zeer gunstig gevolg een school in Hamburg. Zijn vader wilde hem echter op zekere tijd naar huis laten komen, omdat hij vermoedelijk de kosten van de studie niet meer kon dragen.

Gelukkig ontfermde de toen te Hamburg wonende Franse gezant zich over hem. Bekend met de vlugge en ontvankelijke geest van de jongeman moet hij wel iets in hem gezien hebben. Hij nam hem na enige tijd mee naar Parijs, waar hij ijverig studeerde en zich ken-

nen liet als een onrustig student, die, hoe jong hij ook was, doelbewust naar hoger streefde.

In Italië en Spanje verblijft hij geruime tijd om de talen te leren. Van Spanje gaat de reis naar Arabië om na enkele jaren in Wenen op te duiken. Hier neemt hij dienst als militair en bereikt er al spoedig de rang van majoor. Als zo velen zijner dagen, die in vreemde huurlegers dienden, nam ook hij dienst en wel in het Zweedse leger. Hier was onder Gustaaf Adolf werk voor hem aan de winkel, dat hij met grote kundigheid en niet minder grondigheid verrichtte. Om zijn verdiensten werd hij door de Zweedse Koning in de adelstand verheven onder den titel „Heer van Orneholm" en bevorderd tot Veldmaarschalk-luitenant.

Al deze eer bevredigde echter de eerzuchtige krijgsman maar nauwelijks. Hij nam dan ook zijn ontslag en vertrok naar Hamburg, waar hij enige tijd als particulier woonde. Lang duurde de rust niet. Al spoedig zag hij zijn kans schoon en vertrok naar Denemarken. Na een succesvolle loopbaan werd hij hier door de koning tot veldmaarschalk bevorderd en hij had dus wel de hoogste top bereikt.

De Staten Generaal der Zeven Verenigde Provinciën lieten hem echter, toen hij in hun dienst trad nog een treedje stijgen en benoemden hem tot Generaal Veldmaarschalk. In die rang nam hij deel aan de acties van stadhouder Prins Willem III tegen de legers van Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen.

Met zijn aandeel in die strijd voor Gorinchem begonnen we ons verhaal. Met roem en eer overladen trok hij zich daarna terug in zijn geliefd Hamburg, waar hij in 1675 stierf. Zijn broers Herman en Benedickt, die onder hem dienden als respectievelijk Generaal Luitenant en Overste Luitenant, waren hem reeds in de dood voorgegaan.

Opgeëist

Zodra zijn dood te Amsterdam bekend werd eisten de Amsterdammers zijn dode lichaam op. Waarom en met welk recht is niet bekend. Vermoedelijk op grond van zijn in Holland opgemaakte testament. Ook zijn vermogen, blijkbaar in Holland belegd, wenste men niet uit handen te geven. Een proces hierover gevoerd voor de Rijks Hofraad te Wenen, had tot uitslag dat Amsterdam het won en het lichaam werd uitgeleverd. Wel gaven burgemeester en Raden van Amsterdam een verklaring af, waarin zij de ontvangst van de nalatenschap bevestigden en tevens verklaarden die te zullen afrekenen aan die erfgenamen, die zich

Geboortehuis van Wirtz in Oberseifen.

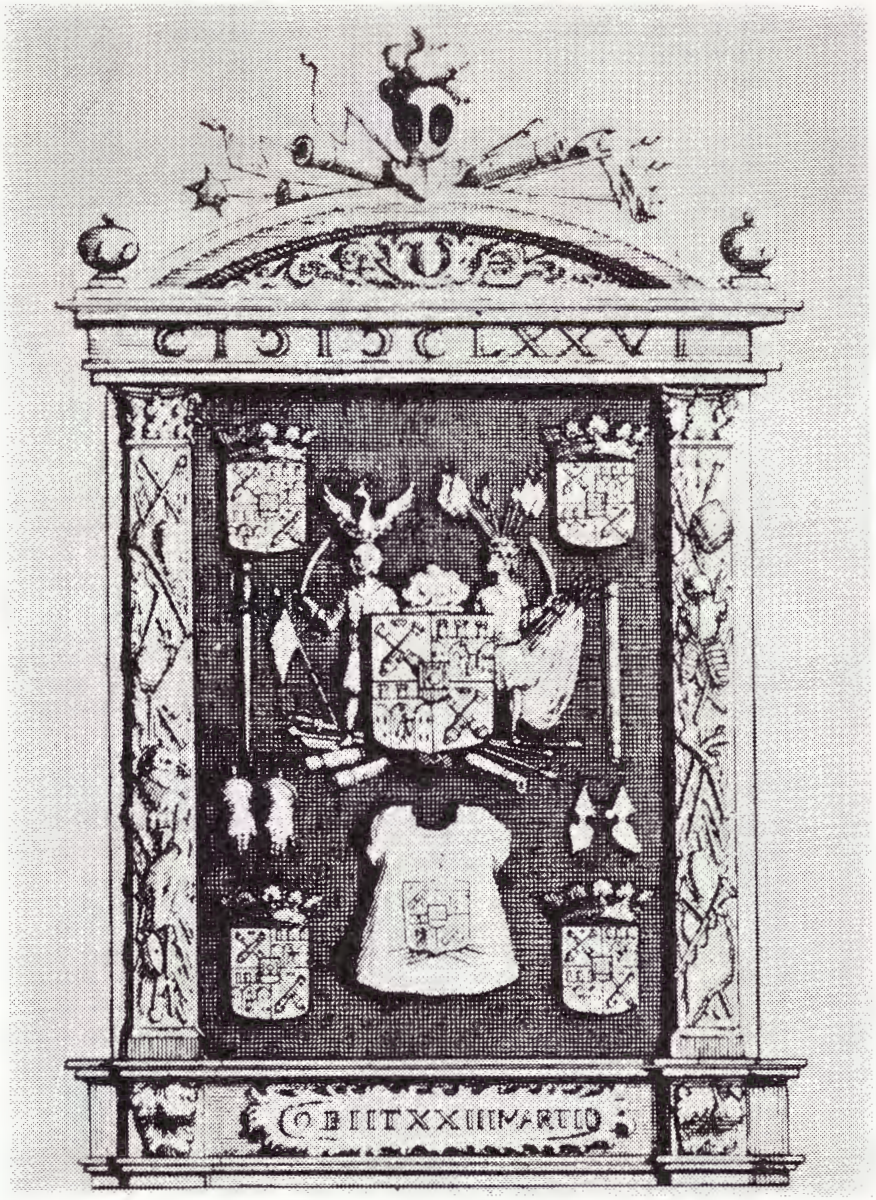

Grafsteen van Veldmaarschalk Paul Wirtz in de Oude Kerk te Amsterdam.

als de meest naasten van de Veldmaarschalk konden legitimeren. Het lichaam werd met koninklijke statie bijgezet in de Oude Kerk te Amsterdam en gedekt door de steen, waarvan men hierbij een afbeelding vindt. Het zou wel aardig zijn eens uit te vissen hoe het met de erfenis ging, die van 1675 tot 1809 onder beheer van de Weesmeesters te Amsterdam was, maar dit behoort niet tot Gorcums historie, al zijn we natuurlijk wel nieuwsgierig.

Over koekprenten en nog meer

In een korte inleiding zei de voorzitter van „Oud-Gorcum", de heer H. F. van Peer ,dat er wel heel veel verloren is gegaan van oudheidkundige zaken, maar dat er gelukkig ook nog mensen zijn, die zich hebben beijverd om zoveel mogelijk te bewaren. Een van hen is ir. M. C. A. Meischke, die een grote verzameling, van wel over de 200, koekprenten voor het nageslacht bijeen heeft weten te brengen.

Veertig jaar geleden was ir. Meischke met het verzamelen van koekprenten — door de niet-ingewijde veelal koekplanken genoemd — begonnen. „Eigenlijk veel te laat," zei hij. Hij vertelde zijn aandachtige gehoor, dat de koeken en speculazen, vrijers en vrijsters, er al lang waren, voordat Sint Nicolaas nog geboren moest worden. Zij stammen uit de tijden van het oude offergebruik. Het oudste offer aan de goden was het mensenoffer. Krijgsgevangenen en slaven werden daarvoor ook uitgekozen, maar later werden de levende mensen en dieren vervangen door afbeeldingen daarvan. Zij werden gemaakt als koeken van brooddeeg, want brood had dezelfde heilige kracht als het echte offer.

En zo kwam spreker al spoedig terecht bij de Duivekaters, afgeleid van „duivels kater" ofwel de slechte geest. Een kater was bij de heidenen een heilig dier, maar daar kon ook de duivel in gevaren zijn. In Noord-Holland worden nog Duivekaters gebakken en dan in de vorm van een kuitspier, als een deel van het menselijk lichaam. Ook dat kon vroeger geofferd worden in de plaats van de gehele mens!

Vrijers en vrijsters werden lange tijd bij het altaar gelegd, opdat er iets van het goddelijke in zou komen. Men gaf die dan weg aan vrienden of familie als teken van grote genegenheid.

Als bij de Germanen een opperhoofd stierf, dan moest de vrouw geofferd worden. Dat heeft men toen vervangen door alleen het haar van de vrouw te offeren en later zien we dan het vlechtbroodje ontstaan. Zo is alles dus terug te leiden tot de oude gebruiken van de offerande. Men treft dan ook Heidense en Christelijke motieven door elkaar aan, maar veelal was de voorstelling bedoeld ter lering. Zij had een stichtelijke waarde.

Het brood, dat van dergelijke prenten gebakken werd was nauwelijks eetbaar. Het werd na enkele dagen zo hard als een plank en het kon niet bederven. Ir. Meischke had enkele koeken bij zich, die al meer dan 10 jaar oud waren en nog volkomen gaaf en onbedorven. Dat „oude" deeg bevatte geen bestanddelen, die aan spoedig bederf onderhevig waren. Het was ook niet smakelijk en diende minder om gegeten te worden, als wel om ‚geofferd' en lang bewaard te worden. Bovendien had dit deeg de eigenschap, dat de tekening van de prent bijzonder scherp naar voren kwam.

Hoewel reeds aan het einde van 1700 de speculaasjes machinaal gemaakt werden, worden thans nog de grote poppen met de hand gevormd.

Koekprenten werden veelal door schaapherders gesneden. Dezen hadden er de tijd voor en deden dit in opdracht van de bakkers. Zij namen hiervoor hout van nutsbomen: fruitbomen, zoals peren, appels en kersen, maar ook wel eens trof men prenten aan van iepenhout.

Tot slot vertelde spreker het een en ander over de Abraham, de Israël en de Jacob, die men krijgt resp. bij het 50ste, 70ste en 80ste levensjaar. Een Zaanse bakker heeft deze in het leven geroepen.

(Lezing gehouden voor Oud Gorcum op 24 februari 1966)

Voorstellingen uit de collectie van ir. Meischke: 2 echtparen met de huwelijkskrans, de vuilnisman, het rad van avontuur, een koffiekan, de groenteman, huwelijksaanzoek, het hemelbed, rijtuig, bakermand, wieg en kakstoel, een rijke en een arme man en een schaatsende vrouw; slechts een klein deel van een grote verzameling.

De vrouw in de krant

Wat men vijftig jaar geleden kon lezen

door **H. F. VAN PEER**

Dit beoogt een genoeglijk verhaal te zijn en geen zwaarwichtige verhandeling. Ik wil u de vrouw tonen van ongeveer een halve eeuw geleden. Niet door middel van een analyse van die tijd en de plaats die de vrouw daarin vervulde, maar in flitsen uit de krant, geheel willekeurig genomen en alleen maar wat bij elkaar gerangschikt. Flitsen die ik u geef zonder veel commentaar, zodat u zelf conclusies kunt trekken.
Ik putte de berichten uit de eerste vier maanden van de jaargang 1914 van de Nieuwe Gorinchemsche Courant, Nieuws- en Advertentieblad voor Gorinchem en Omstreken.
Lezen in oude kranten is voor mij altijd een genoegen. Je leert er het verleden op een andere wijze door kennen en zowel de berichten als de advertenties omlijsten het tijdsbeeld, dat wij ons van een bepaalde periode vormden.

U zult bij het lezen van deze krantenberichten ervaren hoeveel er veranderd is in ons leven en vooral ook in de positie van de vrouw.

Uitdrukkelijk wijs ik u er op, dat u in het volgende niet meer moet zien dan een gezellige bloemlezing zonder pretenties, die ons echter toch wel kan tonen, dat er zich in vijftig jaar heel wat wijzigde. Zo nu en dan zult u bij het lezen uw hoofd wel eens schudden en u afvragen of alles werkelijk waar is gebeurd. Heus, het stond echt in de krant en kranten liegen er niet (altijd) om. Bovendien heeft een deel van u die tijd zelf beleefd en u kunt dus met ervaring oordelen en hier en daar eens wat levenswijs glimlachen.
Daar gaan we dan op onze tocht langs de vrouwen van 1914!

De vrouw strijdt voor kiesrecht

Veel dingen die wij vandaag als vanzelfsprekend beschouwen waren voorheen niet zo gewoon. Integendeel, er moest zelfs voor gevochten worden. De emancipatie is echt niet zo rustigjes en geleidelijk verlopen. Neem het streven naar vrouwenkiesrecht — het bracht de gemoederen in beweging en bij herhaling lezen wij er in de krant over.

Onder de kop „stemrechtvrouwen": „Een vrouw heeft in de Koninklijke Galerij te Londen met een bijl ingehakt op een schilderij van Sargent. Zij is in hechtenis genomen".

„Een politieke vergadering te Croydon werd door suffragettes verstoord. Zij wierpen een zak meel naar den spreker, Mac Namara, secretaris-generaal der admiralitiet. De zak miste en kwam... op de reporters terecht! Een 20-tal mannen en vrouwen moesten verwijderd worden, sommigen met bank en al daar zij zich met kettingen hadden vastgebonden".

„Naar in een vergadering van assuradeuren (in Engeland) is meegedeeld, hebben de brandstichtingen die in 1913 door suffragettes hebben plaats gehad, een schade van ruim 3 millioen gulden berokkend. Miss Sylvia Pankhurst is in Brussel aangekomen. Zij heeft te Dresden ondanks het verbod der politie gesproken, doch in besloten vergadering die haar 2000 mark voor haar vereeniging gaf".

„Het door de suffragettes in Londen gegeven voorbeeld der vernieling van kunstschatten in musea en kerken schijnt bewonderaars te vinden onder de anarchistische elementen in New-York. In eene vergadering van Industrial Workers of the World oogstte een van de sprekers bijval door te zeggen: De Engelse suffragettes hebben ons den weg gewezen. Waarom moet een verzameling voorwerpen, door Morgan's verkeerd verkregen rijkdom bijeengebacht, in een huis als een paleis worden gehuisvest, terwijl wij dakloos zijn?
Als voorzorg zijn gewapende bewakers in dienst gesteld in het Metropolitan Museum, waar de kunstverzameling van Morgan bijeengebracht is".

„Bij de verkiezingen in den staat Illinois (Amerika) is geen enkele vrouwelijke candidaat gekozen. 160.000 vrouwen hebben aan de verkiezingen voor de magistratuur deelgenomen, doch in plaats van de candidaten harer sexe te verkiezn, hebben zij in overgrote meerderheid aan de mannelijke candidaten de voorkeur gegeven, zoodat geen enkele vrouw is verkozen".

Ook in Gorcum

„Door de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (te Gorinchem) zijn tot leden voor het comité van actie voor grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw benoemd: Mevr. Van Andel, mevr. Van Straten, mevr. Beins, mevr. Merkens, mej. Jerschaveck, mej. De Ronde, mej. Haverkamp, mej. Heidema en de heer G. Wijzenbeek".

Maar toch wint de vrouw veld...

„Sommige steden in de Vereenigde Staten hebben in haar politiekorps ook vrouwen. Zoo b.v. San Francisco. Zoo'n vrouwelijke politie-agent, een juffrouw Rhoda Thomson, deed dezer dagen dienst, toen haar een auto in vliegende vaart voorbij stoof. Daar met een ongeoorloofde snelheid werd gereden, vond de politie-agente zich verplicht, de auto te stoppen, althans proces-verbaal op te maken. Zij requireerde dus een vliegmachine, en daar ging het de auto achterna. Het voertuig werd ingehaald, en, ofschoon de chauffeur weigerde te stoppen, vloog de vliegtuigbestuurder laag genoeg om het aan de politie-agente mogelijk te maken het nummer van de auto op te teekenen. Als dat nu maar het goede nr. van de auto is geweest".

Er waren nog dienstmeiden

Het bijna uitgestorven ras van de dienstboden bestond toen nog, talrijke berichten en vooral de advertenties spreken er van.

„Werkmeid gevraagd van den P.G., leeftijd 25 jaar, flink en gezond gestel, voor het zware werk, bij menschen zonder kinderen. Loon *f* 2.50 per week en de wasch vrij (de wasch buitenshuis). Geen winkelhuis, een plezierige werkkring en goede behandeling. Zonder goede getuigen onnoodig zich aan te melden".

„Gevraagd een werkmeid P.G., bekend met het opdoen der wasch, strijken en tafeldienen. Muts dragen vereischt".

„Dat een mevrouw het met hare dienstbode niet kan vinden en dat de laatste niet altijd sympathiseert met de eerste, is niets buitengewoons, doch dat dit de oorzaak is, dat een mevrouw te Dordrecht in 4 jaren tijds... 43 dienstboden „versleten heeft" is nogal kras".

„Gevraagd een nette dienstbode P.G. Voor dag en nacht, netjes kunnende werken. Woensdagsavonds en Zondagsnamiddags vrij".

„Gevraagd een keukenmeid, bekwaam voor haar werk. Huur *f* 150,— (per jaar), waschgeld en ruim verval".

„Gevraagd een net Buitenmeisje als Tweede Meisje, kunnende mazen en stoppen. Loon *f* 110,— en *f*26,— waschgeld, met verhooging".

„Het dienstmeisje van ds. Drijver te Naarden zou met 1 mei haar betrekking verlaten. Zij had reden om aan te nemen, dat mevrouw haar geen goede getuigen zou geven, en om haar boosheid hierover te uiten, deed zij Sunlight-zeep in de koffie, voor de familie bestemd. Mevrouw Drijver dronk van die koffie, doch proefde dadelijk een vreemde smaak. Vergiftiging vreezend, riep men de hulp van een geneesheer in, wiens onderzoek spoedig aan het licht bracht, dat er van vergiftiging geen sprake was. Het meisje werd ontslagen en door de politie naar de ouderlijke woning te Haarlem gebracht".

Een duur hoedje en geel haar

Dat vrouwen er leuk en elegant willen uitzien is niet van vandaag of gisteren. Al in het verre verleden wist men zich op te doffen en ook de oermens versierde zich, zowel vrouw als man. Maar voor deze keer tenslotte nog twee berichten over de dames.

„Hoe een jonge vrouw er toe kwam voor een eenvoudige strooien hoed een dergelijke fabelachtige hooge som te betalen, vertelt de volgende geschiedenis. De dame — zij woonde in Brunswijk — had een hoed nodig, maar helaas geen geld om er een contant te koopen. Daar haar echtvriend zijn hand op zijn zak hield, besloot zij den hoedenkoopman een loterijbriefje in ruil voor den begeerden schat te geven, wat de koopman eigenlijk met tegenzin aannam. Een week daarna was hij de gelukkige bezitter van niet minder dan *f* 175.000,—, die op het lot gevallen waren".

„Tot heden zag men ze nog alleen bij kappers en in modemagazijnen: de in ongewone kleuren geverfde dameskapsels. En niet boven levenden lijve. Maar Zaterdagavond was er een echte, heusche onnatuurlijk-geverfde in het „Gebouw" in Den Haag. De bewuste dame, echtgenoote van een kapper aldaar, had zich 't haar hooggeel geverfd de tint die ook haar blouse had. Zij had veel bekijks".

De liefde en.... wat er voor door gaat

Vrouwen..... Als er vrouwen zijn, wel, dan komt de man al gauw. Die wisselwerking was er altijd en zal er ook blijven. Hoe kan het anders. Liefde — echte liefde? Dikwijls wel, vaak ook niet. Een paar simpele berichten: „Te Grosswardein is Dinsdag de Hongaarsche graaf Ladislaus Teleky, behoorende tot een geslacht, dat zijn wapenbrief in 1409 van koning Sigismund heeft ontvangen, in groote armoede overleden.

Op 20-jarige leeftijd was hij tegen den wil van zijn familie met de dochter van een bakker te Boedapest getrouwd waarom zijn vader, de rijkste landheer in het comitaat Bikar, hem onterfde.

Graaf Ladislaus ging naar Amerika, had daar echter geen voorspoed en kwam met zijn vrouw en twee kinderen naar zijn land terug, waar zijn vrouw op de markt met een koekkraam moest gaan staan. Hij zelf kreeg een betrekking als magazijnmeester bij de sporen, maar werd spoedig daarna ziek, zoodat hij ontslag kreeg".

„Charles Guyton, een jonge neger, had een blank jong meisje, tegen haar zin een zoen gegeven. Dat mocht niet, natuurlijk. En het werd den neger door de rechtbank duidelijk gemaakt. Hij kreeg dertig jaar. Dit vonnis werd geveld door rechter Willis te Los Angelos.

Er is nu een beweging op touw gezet, en blanke vrouwen in den staat Californië doen daaraan ijverig mee, om de afzetting van den rechter te verkrijgen". En dan maar zoenen? U weet hoe de zaken nu staan — is er veel veranderd?

„In het grensplaatsje Anholt heeft de politie maandag een meisjeshandelaar uit Gurtenich gearresteerd, toen deze met de dochter van een landbouwer naar Amsterdam wilde reizen".

Voor eer en deugd

Wat nu gewoon is en al lang ouderwets, was vroeger erg gewaagd en zelfs zedekwetsend. De tijden veranderden en ook de opvattingen over wat wel en wat niet mag. Die zedemeesters van toen moesten vandaag hun ogen nog eens open kunnen doen!

„Wij lezen in De Tijd: Zondagmorgen werd in de kerken te Roermond onder alle H. H. Missen een schrijven voorgelezen van de eerw. geestelijkheid tegen het slechte dansvermaak, dat, ook in

de provincieplaatsen gewoonte tracht te worden. Hier volgt het schrijven (in zijn geheel):

De geestelijkheid van Roermond acht zich in geweten verplicht de geloovigen te waarschuwen tegen eenige nieuwere dansen. Met name noemen wij den tango, den one step en den two step, van welke de laatste twee ook reeds hier in de stad ingang hebben gevonden.

Volgens de meest bevoegde beoordeelaars zijn deze dansen, niet enkel de tango, die het in de hoogste mate is, maar ook de twee andere, uit hun aard zedekwetsend, wanneer zij uitgevoerd worden op de manier en volgens de opvattingen van hen, die zij samenstelden, enz. enz."

„Een ouderling, de heer Z., uit Leiden, beleefde in den trein, een corridorwagen, tusschen de residentie en Rotterdam, waarheen hij voor zaken reisde, het volgende:

In Den Haag komt een dametje in zijn compartiment zitten en nauwelijks is de trein aan 't rollen gebracht, of het dametje zegt:

'Nou, beste jongens, hebben jullie er niet een kwartje of een dubbeltje voor over? Dan zal ik de tango 'es voor jullie dansen!'

De heer Z. en zijn gezelschap zaten „paf", en de ouderling dreigde zelfs met aan de noodrem te zullen trekken.

Zoover kwam het niet, want het dametje verhuisde een paar afdeelingen verder, herhaalde daar haar steriotiepe vraag en weldra hoorden de heer Z. en zijn coupégenooten, dat „daar ginder" luid lawaai was ontstaan.

Daar hadden de „beste jongens" er blijkbaar wel een kwartje of een dubbeltje voor over gehad en voerde het dametje den tango uit, als nieuwen vorm van broodwinning. We vernemen, dat de ouderling Z. zich bij de betrokken autoriteiten heeft beklaagd (Telegraaf)".

Foei, en... ook toen al De Telegraaf.

„Te Helmond is het ten strengste verboden zich in danshuizen te maskeeren. De fabrieksmeisjes hadden in de carnavalspret bijna allen, bij wijze van masker heur haren los voor het gezicht hangen en dansten zoo den tango".

„Te Eindhoven is een actie op touw gezet tegen het dragen van laag aan den hals uitgesneden damesblouses. Achter deze beweging staat de vereeniging voor Eer en Deugd".

Op de bijzondere (klooster)school is den ouderen kinderen verzocht, voortaan geen z.g. halve kousjes meer te dragen, daar dit strijdig wordt geacht met de goede zeden". Weg, met al dat bloot!

Vrouwen in alle soorten

Ze zijn er en ze waren er, in alle soorten, de vrouwen: arme en rijke, merkwaardige, hardvochtige en beklagenswaardige:

„Te Weesem (L) is dezer dagen eene bejaarde vrouw overleden, die steeds op zeer bescheiden voet leefde. Na de begrafenis vond men in de kast in de huiskamer een spaarpotje met ruim 27.000 gulden aan baar geld. Het schijnt dat deze schat daar reeds vele jaren bewaard werd, althans er zijn geldstukken onder, welke reeds buiten koers zijn".

„Te St. Petersburg is overleden prinses Helène Mikaïlowna Bariatinskaja, die haar geheele vermogen 1.800.000 gulden, heeft bestemd tot steun aan behoeftige studenten.

Tweederde van het geld zal worden besteed voor het bouwen van een sanatorium voor studenten, ter gedachtenis aan den zoon der erflaatster, die tijdens zijn studie te St. Petersburg aan tuberculose is gestorven".

„Te Nieuw-Buinen (Dr.). is de wed. L. door overmatig gebruik van sterken drank gestikt".

„De directrice van het ziekenhuis te Lorient, mevrouw Godin, is ontslagen tengevolge van het aan 't licht komen van ergerlijke wantoestanden. Met buitengewone hardheid heeft zij de patienten behandeld.

Zoo werd een klein knaapje van 7 jaar wegens een klein vergrijp in een cel voor krankzinnigen geplaatst, geheel naakt uitgekleed en vervolgens een tijd lang met een straal water bespoten, waarna het ventje nog met leren riemen op het bloote lijf geslagen werd Drie uur lang bleef hij geheel ontkleed in de cel liggen en eerst toen zijn luide kreten buiten het ziekenhuis gehoord werden en daar tot een oploop aanleiding gaven, werd het knaapje uit de cel gehaald".

aan de politie".

„Zondagavond overgoot de koetsier R. M. op de Coolvest te Rotterdam zijn vrouw met petroleum en wilde haar in brand steken. Buren en omstanders verhinderden dit en leverden hem over

Een huiselijk drama in zes bedrijven uit de 18e eeuw

door H. VAN HOOGDALEM

Opgetekend uit de Vroedschapsresolutiën van de stede van Gorinchem.

Tegen het einde van het jaar 1750 leidt Hendrik van Broeckhuisen, zoon van Dirck van Broekhuijsen de boterverkoper en van Marta Rams, zijn bruid Alida Beer, dochter van Hermanus Beer en Femmetje van Coevorden, naar het altaar van de Jansenistenkerk.

In het begin gaat alles goed. Er worden drie kindertjes geboren die de schone namen Maria, Euphemia en Theodoris ontvangen.

Maar dan begint het drama, opgetekend in de sobere vermelding van de feiten in de Resoluties van de Stad.

1e bedrijf: Hendrik van Broeckhuijsen op versoek van sijn vrouw geconsigneerd voor 2 jaren en de vrouw geautoriseerd den boedel te administreren. 19 juli 1761.

2e bedrijf: Het consinement van Hendrik van Broeckhuijsen gecontinueerd voor 2 jaren. 25 mei 1765.

3e bedrijf: Hendrik van Broeckhuijsen verzoekt ontslag van zijn consinement. Het verzoek in handen gesteld van zijn vrouw. 15 Sept. 1766.

4e bedrijf: Hendrik van Broeckhuijsen op verzoek van zijn vrouw van zijn consinement ontslagen. 14 Febr. 1767.

5e bedrijf: Accoord tussen Hendrik van Broeckhuijzen en zijn vrouw geapprobeert (goedgekeurd). 19 October 1767.

6e en laatste bedrijf: Hendrik van Broeckhuijsen en zijn vrouw Alida Beer gescheiden 19 November 1767.

Tot slot nog een paar aantekeningen bij deze nuchtere ambtelijke notities.

Wat mag de reden zijn, dat een vrouw aan de stedelijke overheid het verzoek doet om haar man voor enkele jaren op te bergen?

Aan haar verzoekschrift ontleen ik het volgende: „dat hij genoegzaam continueel smoordronken en daerdoor zinneloos mitsgaeders buiten staat is zijn affaires waar te nemen." Het blijkt verder, dat zijn vloeken, razen en schelden de hele buurt op stelten zet en de nering doet verlopen. Zij voorziet, als het zo doorgaat de totale ruïne van het gehele gezin en van de zaak en bovendien op den duur een te kort doen aan zijn eigen leven.

De huisdokter en een vriend van de overleden vader, Steven van der Mark, alsmede de buurman Elseling ondersteunen haar verzoek.

Zo verdwijnt Hendrik in het verbeterhuis te Utrecht. Na zijn ontslag op 14 febr. 1767 is hij nog niet veranderd of verbeterd en komt na een akkoord de scheiding.

Wat al leed gaat er schuil achter een paar simpele ambtelijke mededelingen. Dit vindt men niet in de geschiedenisboeken, maar het was er zeer concreet ook in onze eigen stad.

„De vrouw van een groentenhandelaar te Lorient is, bij afwezigheid van haar man, door inbrekers gekneveld. Zij leegden daarop de brandkast en staken alvorens te vertrekken, 't haar van de vrouw in brand. Men vond haar zondagochtend in deerniswekkende toestand".

„Giessendam — Woensdag had de wed. de B. alhier, die rond gaat om eieren op te koopen geen voordeeligen dag. Met haar wagentje op den Parallelweg zijnde, werd dit door een jongen met een rijwiel omver gereden, waardoor ruim 400 eieren braken. Door den vader van den jongen werd een gedeelte aan de vrouw vergoed".

Vrouwen? Er is nog heel veel over te schrijven — boeken vol. Maar... dit zou slechts een pretentieloos bloemlezinkje uit oude kranten worden *).

*) Een deel van dit artikel werd reeds gepubliceerd in het orgaan van de Ned. Vereniging van Huisvrouwen afdeling Gorinchem, mei en september 1965.

Mr. Abraham Boxman (1796-1856)

De dichtende burgemeester

door **H. VAN HOOGDALEM**

Mijn beste lezer, ik zou het U niet kwalijk nemen als u bij het lezen van dit opschrift zou zeggen: nooit van gehoord!!! Ook aan mijn aandacht zou hij zijn ontsnapt, ware het niet, dat een nog levende Boxman uit Sleeuwijk (er zijn er daar meer) mijn aandacht op hem vestigde. Maar ja, wat wilt U? Het enige boek over Gorinchems geschiedenis dat hem zou hebben kunnen vermelden, namelijk „Van Arkels Oude Veste" van H. A. van Goch, noemt hem maar tweemaal. Deze eerste keer als bestuurslid van de Vereenigde Confrerien van St. Joris en St. Christoffel bij de eerste steenlegging voor de nieuwe schouwburgzaal achter De Doelen op 11 september 1843. Dat de man bij de opening van De Doelen een feestgedicht had gemaakt of liever een feestcantate, die door de heer G. Mordach op muziek was gebracht, is niet belangrijk genoeg om ons te worden bericht.

Voor de tweede maal noemt hij Boxman als de man die last gaf om uit de muren van de af te breken Gotische Kerk het tafreel van Noachs val uit te zagen. Zo werd tenminste nog één van die schilderingen uit de ramp gered. Via het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te 's-Gravenhage en later het Rijksmuseum te Amsterdam, kwam het stuk naar Gorinchem terug en het staat nu nog in ons museum. We moeten hem dus dankbaar zijn, al verheel ik mij niet, dat onder zijn burgemeesterschap dan toch maar het besluit viel om de St. Maartenskerk te doen afbreken. Wij lezen niet dat hij zich er heftig tegen had verzet, integendeel, ook op dit punt was hij een kind van zijn tijd.

Dat is dan alles wat de historie ons van hem meldt. De rest bleef onaangeroerd liggen in de papieren en verslagen en in zijn eigen werken. Van het oordeel van tijdgenoten in kranten en tijdschriften bleven we tot heden onkundig. Hij verdient een beter lot. Niet om zijn belangrijkheid als mens of om koene daden of ingrijpende beslissingen, maar om het feit, dat deze man bij nadere beschouwing voor Gorinchem als het ware de verpersoonlijking is van een tijdvak, dat er in onze vaderlandse historie, zoals we die op school kregen, altijd maar magertjes afkwam. Na Napoleon gebeurde er niets. O ja, we beleefden onder het bekende driemanschap ook nog een bevrijding en dan komt er, wat je zou kunnen noemen, „het Camera Obscura tijdvak". Maar ook dit tijdvak verdient beter. Voor Gorinchem kristaliseert het zich in een figuur als Boxman.

Man van zijn tijd

De man was tijdgenoot van figuren als Bilderdijk, Da Costa, de Clerque, Groen van Prinsterer, Van Hall, Thorbecke en Mr. Jacob van Lennep om er maar enkelen te noemen. In zijn levenstijdvak viel de Afscheiding van 1834, het Réveil, de 10-daagse Veldtocht, het revolutiejaar 1848 met de nieuwe grondwet van de revolutionair Thorbecke. Hij heeft één keizer en drie koningen gekend. Hij zag de eerste spoorlijn en de eerste stoomboot. Hij kende Tollens en ten Kate als zijn naaste vrienden en bewonderde Nicolaas Beets (Hildebrand) en Kneppelhout (Klikspaan) als de auteurs van zijn tijd. Bilderdijk was hem te wild en tegen Da Costa had hij bezwaren, zoals deze ze had tegen de „geest zijner eeuw". In dit tijdvak leefde onze Mr. Abraham. hij stond er midden in. Daarom is hij belangrijk en waard voor het voetlicht te worden gebracht. Onze lof zou hij niet hebben begeerd,, daarvoor was hij te bescheiden. Kritiek schroomde hij niet, die riep hij bewust op. Moet ter wille van de objectiviteit hier of daar een kritische noot vallen, Boxman had het genomen en er van geleerd,

De Camera Obscura

Wilt u de geest van de tijd goed leren kennen? Neem dan de Camera Obscura ter hand. Daar vindt u ze de Stastoks, de van Naslaans en de Dorbeens, de brave en gezeten burgers van na 1813, die van de Franse tijd weinig of niets hadden geleerd en die 1795 al vrijwel waren vergeten. Financieel hadden ze wel een veer moeten laten, maar ook die slag was voor velen niet al te hard aangekomen. Die de bui tijdig hadden zien groeien hadden hun kapitaal tijdig in Engeland ondergebracht. Hun huizen, mits door het oorlogsgeweld gespaard, waren er nog. Landbezit waarborgde toen als nu een vrijwel onaantastbaar bezit, wellicht hier of daar met een hypotheek belast om te kunnen voldoen aan de Napoleontische en naoorlogse heffingen, maar het was er nog. En zo kon zich vader Stastok zonder enige zorg veroorloven om bij het voorbijgaan van de wagen van tweeën zijn bittertje te nemen. Heel genoegzaam en tevreden om wat de dag hem aan rustige rust geboden had, kon hij 's avonds tijdig zijn behemeld en met groen saai behangen ledikant bestijgen, het hoofd bedekt met een slaapmuts. U kunt zich wel voorstellen dat in de ogen van dit soort Nederlanders Multatuli een zedeloos monster en Thorbecke een gevaarlijke revolutionair was. Bilderdijk en Da Costa maakten hen onrustig. De mannen van het Réveil en van de Afscheiding waren in hun ogen onruststokers. Puntig en scherp typeert Willem de Clerque — de koopman-dichter — zijn tijd als hij zegt: „Niets is zo koud als deze wereld, een vriendschap zonder warmte, een liefde zonder ideaal, een poëzie zonder stoutheid, vaderlandsliefde zonder enthousiasme."

Dat liegt er dus niet om. Als bewijs haal ik u aan een staaltje van dichtkunst, dat in die dagen vloeide uit de pen van Tollens. Zijn bedelbrief om steun aan de slachtoffers van een koude winter vangt hij aan met het volgende harteloze en gevoelloze:

Al zijn de boomen wit van dons,
De grachten hard als lood,
Wat wijfje lief, wat deert het ons,
Wij hebben warmen wijn en pons,
Wij hebben dek en brood.

Wie stalt zijn eigen weelde eerst uit voor hij denkt aan de nood van de arme? Multatuli zou het later in zijn Vorstenschool aan de kaak stellen en dit soort lieden ontluisteren scherp en hard:

Die man draagt als de kerstboom,
juist zoveel
Als vader schooltijd en mama routine
Hem strikten in de takjes . . .
nooit iets meer!
Zoo'n boompje is dood . . .
maar leven moet de mensch,
Dat is: gevoelen, denken, werken,
streven,
En vruchten dragen, honderd . . .
duizendvoud!

Ik moet de verleiding weerstaan u de gehele scene voor te dragen. Maar lees het zelf thuis maar eens na en u kent de tijd waartegen met Multatuli vele anderen zich keerden en onder hen ook onze Abraham Boxman, zoals zal blijken. De vruchten van dit verzet zouden eerst later rijpen. Mr. Boxman zou het nog beleven en er lering uit trekken. Deze lange inleiding was nodig om de man te leren kennen tegen de achtergrond van de tijd waarin hij leefde.

Zijn jeugd

Hij zag het levenslicht op 17 oktober 1796 te Gorinchem in het gezin van Daniel Boxman, koopman, graanhandelaar, grondbezitter en schepen van Gorinchem van 1796 tot 28 februari 1811. Zijn moeder Margretha Spijker was een dochter van ds. Herman Spijker

uit Kedichem en van Aaltje Tichelhoff. In 1801 werd in dit gezin nog een dochter geboren: Alida Hendrika, die na een kort huwelijk van nog geen jaar met de burgemeester van Sleeuwijk, H. E. Verschoor, op 21-jarige leeftijd stierf. Zo bleef hij verder dus enig kind op wie alle liefde van vader en moeder zich verenigde en aan wiens opvoeding kosten noch moeiten werden gespaard. Het ging uit de ruime beurs. Zelf zou hij na de dood van zijn vader in 1829 eigenaar worden van een groot vermogen, dat hem een onbekommerd bestaan voor wat het leven betreft, zou waarborgen. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat het gezin van de vader leefde naar onvervalste patriottische opvattingen. Zelfs het feit, dat Pa Daniel was gehuwd met een domineesdochter, houdt nog niet in, dat de bindingen aan kerk en godsdienst erg sterk waren. Uit vele uitingen van zoon Abraham valt wel af te leiden, dat men dacht in rationele richting. Men liet zijn kinderen dopen omdat het tot de „bon ton" behoorde. Gods naam of een wijdlopige omschrijving ervan gebruikte men wel in woorden en gedichten, maar meer als decoratie, dan dat het begrip zelf veel inhoud had. Iets van dit alles zullen we bij Abraham als kind van zijn tijd terug vinden.

Zijn familie

Zijn voorgeslacht, afkomstig uit Schelluinen en Sleeuwijk, verschijnt omstreeks de wisseling van 17e en 18e eeuw in Gorinchem. Het telt vogels van diverse pluimage. Zo vinden we er pachters onder van het veer Gorinchem-Sleeuwijk, zoals ge ze ook zult vinden in gelijke kwaliteit bij het veer Hardinxveld-Werkendam. Er is verwantschap met het geslacht Van 't

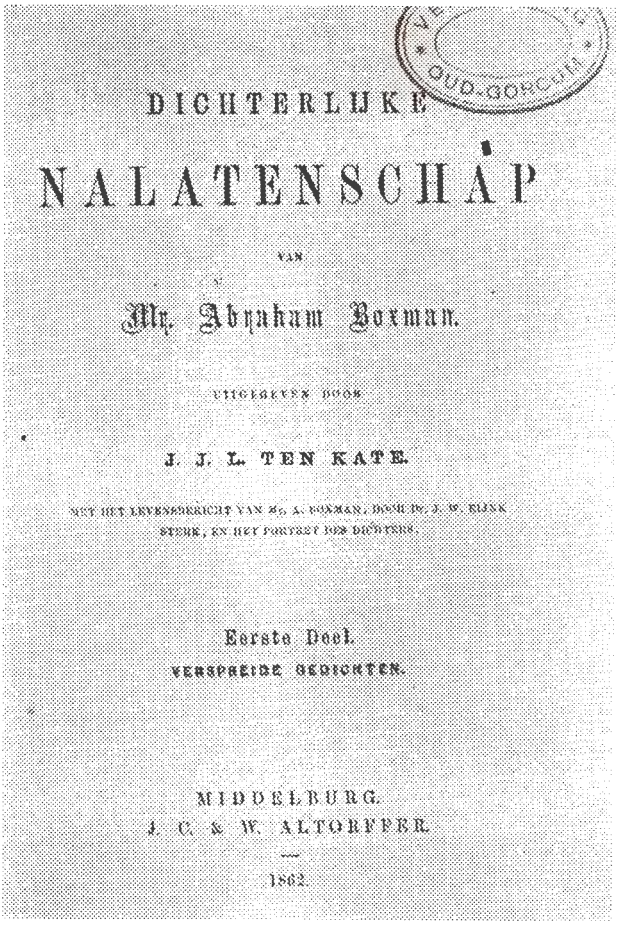
DICHTERLIJKE

NALATENSCHAP

VAN

Mr. Abraham Boxman.

UITGEGEVEN DOOR

J. J. L. TEN KATE.

MET HET LEVENSBERICHT VAN Mr. A. BOXMAN, DOOR W. J. W. BIJNK STERK, EN HET PORTRET DER DICHTERS.

Eerste Deel.

VERSPREIDE GEDICHTEN.

MIDDELBURG.

J. C. & W. ALTORFFER.

1862.

Sant, dat tot in onze tijd bij het veer betrokken was. Als pachters van het veer zijn het, dat spreekt welhaast vanzelf, ook caféhouders aan beide kanten van het veer. De eerste die buiten dit veermilieu treedt is Anthony Boxman, die 12 maart 1714 te Gorcum in het huwelijk treedt met een vermogende vrouw Aurelia Parroy. De Leenactenregisters van Gelre en Zutphen vermelden hem als grootgrondbezitter onder Brakel en in het Munnikenland. In 1748 bezit hij te Gorcum twee riante panden: één op de Langendijk W.Z. „het Engelse Laken" en een in de Kelenstraat op de hoek van de Grote Markt „den roden hoet", dit laatste uit de erfenis van zijn vrouw verkregen. Voor zover ze uit Schelluinen komen en aan De Haar wonen draagt de familie een sterk agrarisch karakter.

Zijn overgrootvader Abraham Boxman was met zijn vrouw Jannetje van der Heijden van 1747 tot 1768 binnenvader en binnenmoeder van het Pesthuis. Zijn grootvader Leendert Boxman was, wat wij thans zouden noemen, opzichter van gemeentewerken, bakenmeester en lid en deken van het vissersgilde. In ieder geval stapt Abrahams vader Daniel in een financieel gespreid bed en heeft hij ongetwijfeld kans gezien het familievermogen nog te vergroten.

Nog onder de Bataafse Republiek wordt hij in 1796 benoemd tot schepen van de stad, wat hij blijven zal tot 28 februari 1811, als Napoleontische maatregelen op het gebied van de rechtspleging er een eind aan maken.

In hetzelfde jaar waarin hij tot schepen wordt benoemd werd zijn zoon Abraham geboren op 17 oktober 1796.

Opleiding

Na zijn schooljaren te Gorinchem, die Abraham op 10 jarige leeftijd beeindigde, werd hij toevertrouwd aan de hoede van ds. A. J. Berkhout, predi-

kant te Woudrichem, later te Zaandijk. Een bekwaam kenner van het schoolwezen uit zijn dagen en een kundig schoolopziener. De twee jaar die hij onder diens hoede doorbracht werden goed besteed. Zelf zegt hij er later van: „Ik maakte goede vorderingen in de kennis der oude talen en de brave man ontwikkelde mijn verstandelijke vermogens en boezemde mij lust in voor de studie en voor de letterkunde".

Aan de Latijnse school te Gorinchem onder de rector G. W. Boot begon hij naar zijn eigen verklaring liefhebberij te krijgen in de poëzie, waartoe de studie der latijnse dichters hem inspireerde. Ook in dit opzicht was hij een kind van zijn tijd. Van die jeugdige leeftijd zegt hij „heb ik nog verscheiden stukjes bewaard, natuurlijk hoogst gebrekkig en slechts voor mij als reliquien van eenige waarde".

De tijd aan de Latijnse school werd goed benut, want in september 1811 kon hij op 15-jarige leeftijd naar de universiteit te Leiden verhuizen.

Geslaagd

Op wens van zijn vader en als gehoorzaam zoon koos hij de studie in de rechten, hoewel hij, naar hij zelf later verklaart, deze richting niet als roeping koos. „Mijn geest was meer gestemd voor de schoone letteren en de dichtkunde".

Meen niet dat hij in zijn studietijd de rechten voor de letteren verwaarloosde. Allerminst. Zijn studie sloot hij af met een doorwrochte dissertatie over „De Legibus Romanorum Sumptuariis" ontleend aan de werken van Cicero. Voor zover mijn latijn reikt heeft het iets te maken met Romeinse wetten over of tegen de verkwisting. Hij promoveerde op 15 maart 1816 en legde 5 dagen later de eed als advokaat af te 's Gravenhage. Een praktijk zou hij nimmer uitoefenen, maar aan de wens van zijn vader was voldaan. Groot is het aantal gedichten dat in zijn studententijd de weg vond naar letterkundige tijdschriften en studentenalmanakken. Uit vele van die gedichten blijkt een grondige studie der klassieken.

Eerste dichtbundel

Hij had op dit punt te Leiden niet stil gezeten. Op 28 februari 1812, dus 16 jaar oud, komt op zijn initiatief een dichterlijk gezelschap tot stand onder de zinspreuk „Door oefening leert men" Zelf opent hij de eerste vergadering van dit gezelschap met een dichtstuk, dat na zijn dood door de dichter J. J. L. ten Kate werd aangetroffen in één bundel gebonden met veel en velerlei dichtwerk, dat werd vervaardigd tussen 1811 en 1823. Het was het werk dat hij zelf op latere leeftijd karakteriseerde als „reliquien". In 1823 kwam zijn eerste dichtbundel uit, die we helaas niet bezitten, maar wel de dichterlijke opdracht waarmee hij de bundel zond aan de door hem vereerde Tollens:

Aan hem, wiens tooverzang de koudste borst doet gloeijen,
En t' ligt ontvanklijk hart als aan zich-zelv' ontvoert,
Die in het kundigst lied het diepst gevoel doet vloeijen,
En t'slijk verkeert in goud, wanneer t'zijn staf beroert;
Aan hem die Hellas tuin noch Romes hof doorzweefde,
En toch ons bloemen schonk waar beider geur in paart,
Die, door geen hulp geschoord, ten top des zangbergs streefde
En enkel lauwren draagt op eigen grond gegâard;
Aan hem durfde ik deez' krans, deez' schaamlen krans, niet geven
Want menig bloempje er van is vreemden hof ontrukt.

Het lagchend groen alleen, met knopjes schaars doorweven,
En ligt wat onkruid zelfs, is in mijn tuin geplukt.
Maar hem, wiens eedle ziel, voor licht en vrijheid gloeiend,
Het Hollandsch hart waardeert, hoe zwak t'zich uiten moog,
Die zelfs den ruwsten zang uit 's vrijen dichtaâr vloeiend,
Schat boven t'lied des slaafs, al steeg het de aard te hoog;
Maar hem, die door zijne eeuw ten hoogsten rang verheven
Mij jongeling niet verstiet, hoe zwak mijn dichtsprank schijn
Hem strek' deez krans ten blijk, dat op zijn spoor te streven,
Hoe vaak ik struiklen mag, mijn enig doel zal zijn.

De blijde dag van mijn jeugd

Hij wil dus wel volgen, maar niet slaafs. Als student is hij zeker geen doetje geweest en heeft hij meegedaan zonder zich iets te behoeven ontzeggen. De gedichten uit zijn Leidse periode zijn zeer sterk op het studentenleven

afgesteld en de Studentenalmanak die in 1813 weer verscheen telde in hem één van haar actiefste medewerkers. Een lijst met titels van gedichten uit die tijd doet ons hem kennen als een type zoals Kneppelhout (Klikspaan) ons die tekent in zijn „Studententypen", een publicatie die in hetzelfde jaar verscheen als de Camera Obscura van Hildebrand, namelijk in 1839. Wat denkt u van deze lijst? Het schoonste meisje; de Liefde; Studentendrinklied 1814; Beurtzang der 5 faculeiten; Ter eere van den wijn; Socratisch Drinklied, alle uit 1813; Puncklied; Rookerslied; Drinklied bij de terugkomst in Leiden; Drinklied; Welkomsgroet; Jagerslied alle uit 1815. Neen, een nurks of een zuurpruim is hij niet geweest. Hij zelf noemt het „de blijde dagen van mijn jeugd".

Vrijwilliger

„Het waren", zegt hij, „woelige jaren die ik aan de Hoogschool doorbracht. Men denke slechts aan 1813 en 1815, toen velen waaronder ook ik de wapenen opvatten en tegelijk zongen en exerceerden". Wanneer in 1815 weer gevaren dreigen door Napoleons terugkeer uit Elba meldt hij zich direct als vrijwilliger aan, zeer tegen de zin van zijn ouders, maar hij doet het. Hij werd echter eerst opgeroepen toen de strijd bij Waterloo al gestreden was. Al deze gebeurtenissen legde hij in zangen vast.

Een zware slag trof hem toen op 3 januari 1815 zijn boezemvriend B. C. van Dorp in de ouderdom van 23 jaar overleed. Deze vier jaar oudere vriend

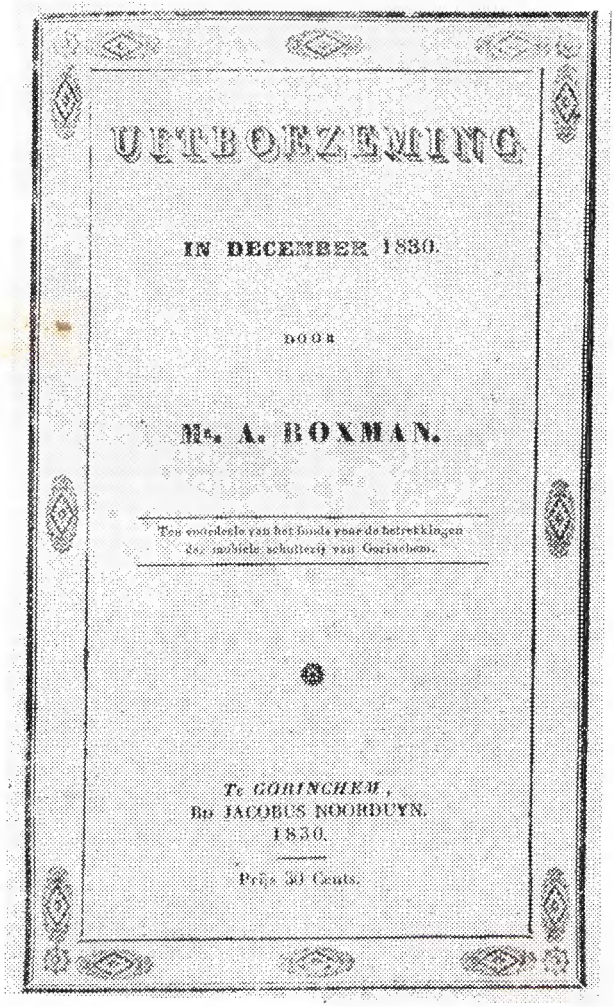
UITBOEZEMING

IN DECEMBER 1830.

DOOR

Ms. A. BOXMAN.

Ten ondersteune van het fonds voor de betrekkingen der mobiele schutterij van Gorinchem.

Te GORINCHEM,
Bij JACOBUS NOORDUYN.
1830.

Prijs 30 Cents.

was hem, naar hij zelf verklaart, in veel tot steun en raadgever geweest. Hoe het hem aangreep blijkt uit een gedicht, dat in 1815 bij Herdingh & Zoon in Leiden verscheen en uit het feit, dat het voor hem een aanleiding was zijn studietijd te verkorten en Leiden te verlaten. Zo promoveerde hij, zoals ik u reeds meldde, op 15 maart 1816 tot doctor in de „beijde regten"

In Göttingen

Leiden vergat hij echter niet en nog menig dichtwerk van zijn hand vond daarheen de weg of prijkte later bij feestelijke gelegenheden in albums en almanakken. Hij was allerminst van plan zich direct in Gorcum te laten opsluiten. Op 19 oktober 1816 laat hij zich inschrijven als student aan de universiteit van Göttingen. Hier studeerde hij onder prof. Heeren: Geschiedenis; onder prof. Bouterweck: Aesthetiek en onder Sartorius: Nationaal Economie. Hier moet hij naast de klassieken ook de invloed van Goethe hebben ondergaan, zoals uit zijn dichtwerken blijkt. De paar jaren die hij aan deze universiteit doorbracht kenmerken zich door een uitvoerige correspondentie met zijn ouders en zijn vrienden over alle mogelijke onderwerpen. Er verschijnen reisverhalen en kritische beschouwingen over het studentenleven in Göttingen en de manier van studeren. Dat alles in vrijwel perfect Latijn, als wilde hij zelf op die manier onderhouden wat in de studie te Göttingen naar zijn inzicht verwaarloosd werd. Bij dit alles bleef de lier niet aan de wilgen hangen. Zijn gedichten uit dit tijdvak dragen naast

een klassieke ook een Goethiaanse stijl. Zijn enorme werkkracht, gepaard aan een fenomenaal geheugen, maakten hem het werken en studeren licht en tot een genot.

„Bescheidenheid en verlichting"

Eind 1817 keert hij naar huis terug. Hij zal de ouderlijke woning niet meer verlaten voor 5 oktober 1826 toen hij te Gorinchem in het huwelijk trad met Margretha Sophia Cappelhoff, die op 8 juli 1806 te Gorinchem was geboren als dochter van Egbertus Henricus Cappelhoff en van Louisa Margaretha Brants, wijnkoopster te Gorinchem.

In de tijd tussen zijn terugkeer uit Leiden en zijn gaan naar Göttingen, wordt mede door zijn toedoen het Letterkundig Gezelschap „Bescheidenheid en Verlichting" gesticht, waarvan hij één der bekwaamste en actiefste leden was zolang dit gezelschap bestond. Hier bracht hij de vruchten van zijn geest en zijn pen op tafel en liet ze doorgaan onder de kritiek of de lof van zijn vrienden. Hier leverde hij doorwrochte betogen over vele onderwerpen, o.a. over de landbouw, de economie en het schoolwezen en verder over het brede terrein van het dagelijkse Gorcumse leven, dat zijn volle belangstelling had en waarvan vrijwel niets aan zijn scherpe blik ontging.

Het is uit het notulenboek van dit gezelschap dat we iets gaan aanvoelen van de Camera Obscurasfeer, die er ook in Gorcum was. Het maakt op ons de indruk te doen te hebben met een stel zelfgenoegzame lieden, die met de „Bescheidenheid" minder ernst maakten dan met „de Verlichting", waarvan ze voor de maatschappij van hun tijd alle goeds verwachtten. Een enkele strofe slechts uit een openingsrede waarmee de heer H. C. Millius op 9 mei 1816 de eerste vergadering van het gezelschap opende: „Een gezelschap op te rigten toegewijd aan het misschien voor onze krachten te verheven doch alleszins edel doel (Bescheidenheid) van beschaving van het verstand en veredeling van het hart door kunst en wetenschap (Verlichting)". Wanneer we verder het boek doorlezen en letten op de onderwerpen, die men op de maandelijkse vergaderingen, aan de orde stelde, dan gaan we iets begrijpen van het onbarmhartig schijnend oordeel van Willem de Clerque en het later nog vernietigender oordeel van Multatuli.

Boxman en Boonzajer

Men stelde aan de orde Wijsbegeerte, Zedekunde, Natuurkunde, Letterkunde en Geschiedenis. Godsdienst en Politiek waren reglementair geweerd. Verder zou proza en poëzie naar verkiezing in elke vergadering kunnen worden voorgedragen. Het valt licht te begrijpen, dat het poëtische voor een groot deel op de schouders viel van Boxman, al liet zijn vriend Boonzajer hem op dit punt niet in de steek. Het zou te ver voeren een volledige lijst van zijn dichtwerken op te sommen die hij hier voordroeg.

Zo schrijft hij uit Göttingen zijn „Zucht naar het vaderland" om bij zijn terugkeer in Gorinchem zijn gevoelen te vertolken in een gedicht aan die terugkeer gewijd. Een typische noot in het geheel is zijn dichtstukje „Lof op eene bevallige maagd hem op Badens grond eenen „Slagboom openende". We bezitten het helaas niet anders zou ik het stellig hebben gegeven. Nu moeten we het doen met het vermoeden van een prettige ontmoeting, al blijft dan het raadsel van „de slagboom". In zijn lied over „Mijn wijfje" behoeft ge niets kwaads te vermoeden, want de man had het daarin over zijn pijpje met toeback, dat hij blijkbaar gaarne smoorde. Wat ge denken moogt over zijn: „Navolging van het Nachtfeest van Venus" weet ik niet, maar bedenk wel, het was een mannengezelschap. En ook bij „De Ooijevaar" mocht ge alles denken.

Degelijke kost

Dat er behalve dichtstukken ook nog wel iets anders op tafel kwam is reeds gezegd. Zou houdt b.v. J. C. Boonzajer een redevoering over „De geringe waarde van een goed hart „zonder een geoefend verstand". Mr. Diemont spreekt bij een andere gelegenheid weer over „Een advokaat rekt de wet als het leder, gelijk een ieder in zijn beroep doet". Wat te denken van een redevoering van voorzitter Millius verdeeld over 5 achtereenvolgende vergaderingen: Over de voortreffelijkheid van den mensch":
1e deel Over de schoone vorming des lichaams; 2e deel Deszelfs spraak; 3e deel Deszelfs statuur, gang en wasdom; 4e zijn zedelijke uitnemendheid, als denkend vrij werkend en vrijwillend wezen; 5e deel Deszelfs onsterfelijkheid.

Kritische geest

Van bescheidenheid gesproken! Het is nu wel genoeg, hoewel het verleidelijk zou zijn nog iets dieper op dit notulenboek in te gaan al was het alleen maar om de geest te peilen, die in het Gorcum van destijds heerste. Een verhandeling over „De invloed van de vrouw op deugd, kunst en wetenschap" en „De vrouw beschouwd als van groot gewigt ter veredeling van het hart en de beschaving van den geest van de man" typeren wel de plaats, die de vrouw in die tijd werd toebedeeld. Het betoog van de heer Diemont „dat de verlichting het zedenbederf niet bevordert" en de „verdediging van den geest der eeuw" zijn duidelijk gericht tegen Da Costa. Bilderdijks Ode aan Napoleon wordt door Boxman in een der vergaderingen aan sterke kritiek onderworpen. Ook wordt door Boxman niet vergeten een gedicht te maken „op het leggen van den eersten steen van een nieuw schoolgebouw voor den minderen stand".

Weinig menselijkheid

Die mindere stand, die er toch ook was, staat in geen enkele vergadering van de heren op de agenda. Geen woord over de wantoestanden en de armoede in eigen onmiddellijke omgeving en hoe men die dacht op te heffen. Men doet het af met een collecte voor slachtoffers van een watersnood of een andere ramp, zonder over de ramp zelf of over de slachtoffers één woord vuil te maken. Geen woord over de moeite en zorgen van Koning Willem I, die in zijn vrijwel eenzaam streven naar verhoging van de welvaart door handel en arbeid bij deze mensen geen aansluiting vond. Men zwijmelt in hogere sferen. Men beknibbelt op het loon van de vaste bediende als men tot de ontdekking komt dat men eigenlijk in dat jaar niet alle vergaderingen heeft kunnen houden waarvoor hij werd betaald. Men wil bij de Kastelein Loeve op de Appeldijk vergaderen als de man de wijn voor *f* 1,— de fles levert. Tabakscomfoortjes, pijpen en ijzeren stoven schaft men zelf aan als het blijkt, dat het voordeliger is, dan ze van de kastelein te huren. De stoelen van het bestuur moeten worden gemerkt met hun kwaliteiten en mogen niet door anderen worden bezet. We kunnen er om lachen, maar het was deze heren ernst. Misschien is er later nog eens gelegenheid op dit notulenboek terug te komen en het beter te bekijken dan nu mogelijk was. Het moest nu alleen maar dienen als illustratie van de tijd.

Waardering

We moeten naar een eind. De vraag rijst, was nu Boxman ook zo? Het antwoord moet luiden: in vele gevallen, helaas ja. We proeven het uit veel van zijn gedichten en de onderwerpen waarover hij refereerde.

Hij kon echter ook anders, dat zou 1848 leren. Maar laten we daar niet op vooruit lopen. Als zijn enige zuster op 21 augustus 1822 sterft, hij is dan nog niet gehuwd, is hij schier ontroostbaar en legt zijn smart vast in een gedicht aan haar gewijd.

Het is wel nuttig om ook eens te horen wat tijdgenoten van hem zeggen.

Als in 1823 zijn eerste dichtbundel verschijnt geeft een recensent in het Algemeen Letterlievend Maandschrift over hem het volgende oordeel:

„Kracht en stoutheid van gedachten en uitdrukking kenschetsen dezelve, de zucht voor vrijheid, vaderland en verlichting bleef Boxman steeds trouw. Ze spreidt een liefelijken gloed over al zijn werken"

of deze

„de natuur schonk aan Boxman een gelukkigen aanleg: zijn opvoeding verschafte hem heel den rijkdom der middelen om dezelve aan te kweken; zijn vlijt opende met derselver hem de klassieke bronnen van het Grieksch en Romeinsch kunstschoon.

Hij maakte zich de schatten der oudheid dienstbaar en geeft daardoor aan zijne gewrochten een zekere kleur en tint, die hem van vele onzer hedendaagsche kunstvoortbrengselen karaktermatig onderscheidt.

Hij kent, beoefent en volgt de schoonste modellen, maar hij doet het als genie, met vrije en onafhankelijke geestkracht. Nergens vinden wij dien treuzelgeest, die diefachtige nakaauwing van hetgeen door anderen is gezegd. Boxman is overal oorspronkelijk."

Gorinchem niet vergeten

Men bedenke dit is het oordeel van een tijdgenoot over een eerst 27 jaren tellende jongeman, maar er ligt toch wel de erkenning in, dat hij zich van de doorsnee-tijdgenoot onderscheidde. Zoals reeds werd gezegd, had hij grote bewondering voor zijn oudere tijdgenoot Tollens, die in hetzelfde jaar als hij zou sterven.

VERHAAL

der

FEESTELIJKE ONTVANGST TE GORINCHEM,

VAN EEN GEDEELTE DER

DAPPERE BEZETTING

van de

CITADEL VAN ANTWERPEN.

22 en 23 Junij 1833.

GORINCHEM bij H. HORNNER,
1833.

Voor Ten Kate had hij een grote verering. Deze rangschikte en schiftte dan ook de gedichtenbundel die na zijn sterven in 1856 bij J. C. en W. Altorffer te Middelburg het licht zag.

Aan Nicolaas Beets, aan Bilderdijk noch aan Da Costa wijdt hij veel woorden. Het waren blijkbaar zijn vrienden niet.

In de gedichten en cantates die hij maakte wordt Gorinchem niet vergeten. De opening van een nieuwe school en van de nieuwe Doelenzaal, zowel als Jan van Arkel de Sterke, hadden in het lied zijn aandacht. Het verhaal der feestelijke ontvangst te Gorinchem van een gedeelte der dappere bezetting van de Citadel van Antwerpen op 22 en 23 junij 1833 gedrukt bij Horneer, is stellig van zijn hand en bevat een cantate ter ere van de strijders en een toastlied voor het feestbanket der officieren met de elite van de burgerij.

Vele functies

Op het maatschappelijke en politieke terrein heeft hij eveneens zijn grote gaven en werkkracht ontplooid. In 1819 werd hij gekozen tot lid van de gemeenteraad. Op 19 december 1832 werd hij door koning Willem I benoemd tot wethouder en op 22 december 1842 volgde het koninklijk besluit dat hem burgemeester maakte van zijn geboorteplaats.

Buiten Gorcum bleef hij ook niet onbekend. Op 25 november 1840 werd hij lid van de provinciale staten van Zuid-Holland. In 1848, toen de storm der revolutie over Europa raasde werd hij op 9 september door die zelfde staten gekozen als lid van de z.g. dubbele kamer, die de grondwetsherziening moest voorbereiden. Op 4 december d.a.v. werd hij bij de eerste vrije verkiezingen volgens de nieuwe grondwet gekozen tot lid van de tweede kamer voor het 4e district van Zuid-Holland. Voor dit lidmaatschap bedankte hij in 1850 om in de eerste kamer zijn taak tot aan zijn dood te blijven voortzetten.

Echte Hollander

Eén der dagbladen die in die dagen van spanning verscheen noemde hem: „een Hollander van den echten ouden stempel, rondborstig, goedhartig, belangeloos: als iemand, die liberale begrippen koesterde en den vooruitgang toejuichte, ook toen die toejuiching hem in het zwarte boek kon doen plaatsen. En dit alles terecht: maar dit ééne", zegt zijn levensbeschrijver „had men er gerust mogen bijvoegen: Boxman bezit bij deze schoone trekken van hart en karakter eene meer dan gewone theoretische en praktische kennis van de verschillende belangen der ingezetenen."

Weer typeringen van tijdgenoten, maar voldoende om te zeggen dat we te doen hadden met een oorspronkelijke geest.

Kamerlid

In de dubbele Kamer voor de grondwetsherziening geeft hij op de zaak kort en duidelijk zijn visie. Enkele regels uit dit stuk wil ik U niet onthouden:

„Het verlangen naar een ruimere ontwikkeling onzer Staatsinrigtingen is eindelijk gebiedende noodzakelijkheid. Hier in Nederland, bleef behoud de mantel, die stilstand soms achteruitgang in zijn ruime plooijen verborg.

De verouderde vormen, in welke velen zich zo behaaglijk voelden en voegden, werd met hand en tand verdedigd en hardnekkig vastgeklemd."

En over het resultaat van het ontwerp grondwet het volgende:

„Mag ik het zeggen, zoo als ik het denk! al klinkt de uitdrukking wat streng?: Zij zijn een gekunsteld resultaat door welwillenden transactiegeest tusschen tegenoverstaande partijen, die het beide wel met het vaderland meenden. Maar de vraag, die ik mijzelven doe, is deze: Is hetgeen de Ontwerpen ons geven, beter dan het bestaande en leiden zij tot nog betere? en ik kan in gemoede mijn „ja" uitspreken."

Ik zei in den aanvang al, dat hij ook anders kon. Hier stapt hij met strenge kritiek op het gekunsteld resultaat, het project-Thorbecke, in diens schuitje, om met het mindere te varen naar het betere.

Die verder zoeken zou naar redevoeringen van grote stijl tussen 1848 en 1850 zal teleurgesteld de handelingen van de tweede kamer dichtslaan. Zijn kracht zocht hij, naar hij zelf verklaarde, in de diverse secties van de kamer, omdat hij het gevaar onderkende, dat de sterkste spreker in het openbaar meer bereikte tijdelijk dan de man die zweeg blijvend, omdat hij meer kennis van de zaak bezat. Die meerdere kennis spuide hij naar zijn bescheiden aard in de secties. In de eerste kamer sprak hij weinig en als hij het deed ging het kort maar krachtig.

Veelzijdig mens

Bij al deze arbeid werd de muze niet vergeten. Ze verschafte hem de afleiding en de stimulans die hij in zijn drukke werkzame leven nodig had.

In dit drukke werkzame leven hadden de Nederlandse landbouw en de nijverheid zijn volle belangstelling. Bij de landbouw was hij als grondbezitter zelfs ten nauwste betrokken en ook deskundig. Zijn plaatselijke activiteit was veel en velerlei. Vanaf 1824 was hij curator der Latijnse school. Dr. J. W. Elink Sterk uit Arnhem, die vele jaren aan de school was verbonden als curator, zegt van hem:

„Dikwijls bewonderde ik zijne naauwkeurige en veelomvattende kennis der oude letteren en niet ligt vergeet ik de uren die wij, in de stilte van zijn studeervertrek, aan onze gemeenschappelijke letteroefeningen wijdden."

Scheidde één zijner vrienden uit dit ondermaanse ,dan gedacht hij hem in een gedicht. Was er rouw in de familie of was er vreugde, bij elke gebeurtenis zong hij zijn klaag- of zijn jubelzang. Naar het oordeel van zijn tijdgenoten was hij een huiselijk man en een goed vader voor het gezin.

Zijn lidmaatschappen van landelijke verenigingen op het gebied van geschiedenis en letteren waren vele. Zo was hij b.v. lid van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, van de Hollandsche Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen. Het Provinciaal Genootschap te Utrecht, later het Historisch Genootschap, eerde hem als één van haar beste leden.

Stadshistoricus

Bij het redderen van zijn boedel na zijn dood bleek dat zijn zg. adversaria een rijke verzameling aantekeningen bevatte over de historie van zijn stad. Waar bleven ze? Zijn portrettenverzameling, waarvan vrijwel niemand wist, werd op 6 november 1856 bij de Gebr. van den Hoek te Leiden geveild.

De wijze waarop hij had verzameld getuigde van goede smaak en grote kennis. Nog is er geen einde aan zijn vele taken. Zo was hij:

a. Auditeur bij de dienstdoende schutterij van 1817 tot 1843;
b. Meer dan 20 jaren lid van de Militieraad;
c. Sedert 22 maart 1821 plaatsvervangend rechter in de Arrondisements-Rechtbank te Gorinchem;
d. Na de dood van zijn vader trad hij vrijwel in alle regentenplaatsen, die deze man vervulde in Gorinchemse Godshuizen.

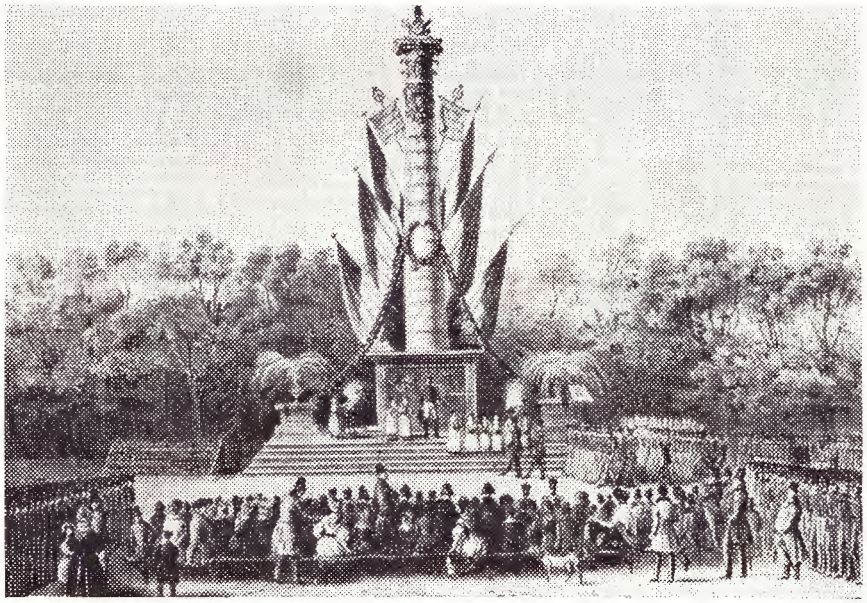

Het monument, dat in 1833 ter ere van de verdedigers van de Citadel van Antwerpen was opgericht op het exercitieveld buiten de Kanselpoort te Gorinchem.

Afscheid als burgemeester

Aan dit werkzame leven kwam een einde in 1856. Reeds in 1850 had hij om gezondheidsredenen zijn arbeid in de tweede kamer neergelegd.

Als burgemeester moest hij zijn taak om dezelfde reden neerleggen op 29 april 1854. Hij bleef raadslid en men benoemde hem tot oudste wethouder, wat inhield dat hij zijn opvolger zo nodig vervangen moest. In de raadszitting van 12 mei 1854 neemt hij dan als burgemeester afscheid met een redevoering die een juweeltje is van woordkunst en stijl. Hier volgt ze:

„Ik erken gaarne en gevoel het diep, dat dit gewigtige uur mij gebracht heeft bij eenen belangrijken scheidpaal op mijnen levensweg. Na lange overweging heb ik vrijwillig eene betrekking nedergelegd, tot welke ik sedert 1819, toen mij de voormalige kiezers tot lid van de stedelijken raad verkozen, — sedert 1832 toen Z.M. Willem I mij tot wethouder benoemde, langzaam werd voorbereid, en die ik thans gedurende twaalf jaren heb bekleed. Die betrekking stelde ik op hoogen prijs, hooger dan eenige andere die mij werd opgedragen, omdat daardoor mijnen vurigsten wensch vervuld werd om mij geheel aan de belangen van de geliefde stad mijner geboorte te kunnen toewijden, wier bewoners mij, vroeger en later ,zoovele treffende bewijzen der hoogste welwillendheid en van het volste vertrouwen gegeven hebben, dat ik daaraan alleen beantwoorden kon door de bevordering van hunnen stoffelijken welvaart te maken tot hoofdbestemming van mijn leven. Mijn geweten zegt mij, in dit voor mij zoo plegtige uur, dat ik getracht heb dit te doen, zonder af te wijken ter rechter nog ter slinker, met al den ijver, met al de krachten en vermogens die God mij had geschonken, — aan mijne medeburgers is het oordeel en de beslissing verbleven hoe verre mijne pogingen zijn geslaagd.

Maar dit zelfde geweten gebood mij, om, zoodra ik gevoelde dat mijne klimmende jaren en meer en meer wankelende gezondheid mij verhinderden de steeds vermeerderende werkzaamheden, de steeds verzwarende pligten in hunnen geheelen vollen omvang te volbrengen en te vervullen, vrijwillig en bijtijds afstand te doen van deze betrekking hoe innig ik daaraan ook gehecht mogt zijn en ze in handen neder te leggen van onzen Souverein en geëerbiedigden Koning, ten einde die, naar H.D.Z. wijsheid, aan een krachtiger opvolger op te dragen. Wie hij ook moge zijn, ik hoope en bidde dat hij de zware taak die mij begon neder te buigen, beter vervulle dan ik het vermogt; dat hij den bloei en de welvaart dezer stad steeds hooger opvoere: hij zal tot bereiking van dit doel geen krachtiger ondersteuner, geen ijveriger meedestander vinden dan mij, zoolang het vertrouwen mijner meedeburgers mij daarin de plaats doet behouden die ik thans weder heb ingenomen; en zoo zal ook voor mij de hoofdbestemming van mijn leven, het hoofdpunt van alle mijne daden en gedachten zijn en blijven, de bevordering der zedelijke en stoffelijke welvaart van Gorinchem."

De tijdelijke voorzitter, mr. C. G. Boonzaajer maakt het kort en zegt tot slot:

„Schenkt ons voortdurend Uwe vriendschap, die wij zoo gaarne bij vernieuwing ook U aanbieden."

Afscheid voor eeuwig

Als hij dan op 26 maart 1856 het hoofd ter ruste legt voor goed dan is er allereerst in Gorcum, maar ook ver daar buiten rouw om de man die heen ging.

Aansluitend bij wat op zijn graf reeds was gezegd herdenkt zijn opvolger Jhr. J. Westpalm Hoorn van Burgh hem in de raadszitting van 5 april 1856:

„Daar aan het graf is gezegd en wij beamen het ten volle:

In hem verliest het Vaderland een verlicht staatsman, de wetenschap één harer schoonste sieraden, zijn gade eenen onvergetelijken echtgenoot, zijne kinderen den besten der vaders, zijne vrienden eenen trouwen en opregten vriend.

De nederige man thans uit ons midden weggenomen zou bij zijn leven die hulde niet verlangd hebben, want nimmer zocht hij den lof der grooten, noch den dank derzulken die hij weldeed".

Als zijn tijdelijk opvolger, de heer Boonzaajer, zijn taak op 29 mei 1854 aanvaardt eindigt hij zijn intreerede in de raad met het volgende gedicht:

't Staat vast als rots en muur
Dat in mijn jongste uur
Nog lisplen zal mijn stem: —
Heer! zegen Gorinchem!
Och neem deez bede aan?
Heer! ik sterf dan hoogst voldaan!

Bij dit gebeuren was Boxman nog aanwezig. Veel moet er door hem zijn heen gegaan op dat moment ,maar elk woord kon hij zelf voor zijn rekening nemen. Daarvan getuigde zijn leven, zoals ik het U beschrijven mocht.

Klokbeker-nederzetting in de Alblasserwaard

Veertig eeuwen geleden woonden hier mensen

door L. J. LEEUWIS

GORINCHEM — Veehouder Arie Boon uit Molenaarsgraaf trok geen lang gezicht, toen op de gure donderdagavond van 15 september 1966 een flinke groep vreemdelingen samendromde op zijn kamp grasland aan de provinciale weg. Hij wist, dat er iets bijzonders aan de hand was. Onder zijn door streekschrijver J. W. Ooms als „zompige dariegrond" omschreven weiland zitten schatten verborgen. Al een week of zes liepen er mensen rond, die met de bezieling van gouddelvers boren in de grond dreven en gevonden voorwerpen tegen het licht hielden.

Op deze plaats in de Alblasserwaard zijn voor het eerst in Nederland sporen gevonden van een klokbeker-nederzetting. Een kleine 40 eeuwen geleden hebben hier mensen gewoond, die hun sporen hebben nagelaten in de vorm van potscherven, knekels van hun eenvoudige veestapel, houtskool, gebruiksvoorwerpen van vuursteen (grotendeels fragmenten) en patronen in een zandlaag, die kunnen duiden op een fundering voor woningen.

Gravers aan het werk

De vondst is een opmerkelijk succes voor de werkgroep Lek en Merwestreek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland. Weer of geen weer is er zaterdags meestal wel een vaste kern van gravers aan het boren en schrappen, onder leiding van de Hardinxvelder A. H. de Kok. Voor een nader en deskundig onderzoek van deze belangrijke vondst heeft men een beroep kunnen doen op drs. L. P. Louwe Kooijmans, conservator van het rijksmuseum voor oudheden te Leiden, en die kan op zijn beurt weer rekenen op medewerking van het instituut voor prehistorie van de rijksuniversiteit in Leiden.

Stenen tijdperk

De 26-jarige doctorandus heeft nu de leiding. Zijn jeugd ten spijt is hij een wetenschapsman, waar de Alblasserwaardse boeren terecht het petje voor afnemen. Hij is afgestudeerd in archeologie en fysische geologie en werkt nu aan zijn dissertatie, gewijd aan de historie van de Alblasserwaard. Dat nieuwsgierigheid een sterke drijfveer is voor het beoefenen van de wetenschap, bleek toen de jongensachtige conservator zonder enige pretentie zijn wijsheid spuide. Met groot enthousiasme speurt drs. Louwe Kooijmans in het Molenaarsgraafse polderland naar berichten uit het leven van de klokbekermensen. Er is betrekkelijk

weinig bekend van hun levenswijze, hoewel zij allerwege in Europa scherven van hun vaatwerk hebben achtergelaten. Dit volk leefde in het aeneolithicum, de overgangsperiode van steentijd naar bronstijd en moet op tamelijk primitieve wijze door de wereld zijn gegaan. De oorsprong van hun typische klokbekercultuur wordt gezocht in Spanje en vandaar verspreidden mensen en beker zich over Europa.

Op Schoonrewoerdse zandrug

Ook in ons land zijn al eerder scherven en bekerfragmenten gevonden, onder meer uit het begin van de bronstijd. Men neemt aan, dat het klokbekervolk zich als ruiters te paard heeft verspreid, bewapend met strijdhamers en pijl en boog, in de periode tussen 2000 en 1700 voor Christus. Op zekere dag moeten deze zwervers besloten hebben om in de Alblasserwaard een nederzetting te stichten, dicht bij een kreek. Een week of zes geleden is in het weiland van Arie Boon de eerste boor gedreven door meer ervaren gravers van de werkgroep, die al maandenlang bezig waren om de zogenaamde Schoonrewoerdse rug af te prikken. Dit is een zandrug, die zich door de streek slingert van Culemborg tot Bleskensgraaf over een afstand van ongeveer 35 kilometer en bij laatstgenoemd dorp onder het veen duikt. Deze rug, in breedte variërend van 50 tot 75 meter, is het overblijfsel van een oude rivierloop, welke misschien als zijtak van de Lek, tusen 2200 en 2300 voor Christus in volle glorie door het landschap stroomde en later door verzanding aan betekenis heeft ingeboet. Dat de oude bedding nu nog zichtbaar boven het maaiveld opduikt, is een gevolg van inklinking. Door daling van de zeespiegel zijn ook veen en klei in deze omgeving gaan zakken, maar de zandafzetting bleef op peil.

Klokbekermensen

Op die Schoonrewoerdse rug, vlak bij recreatieoord De Put (ook gevestigd op die oude stroombedding) hebben de klokbekermensen hun tenten opgeslagen. Drs. Louwe Kooijmans wist te vertellen hoe de nederzetting gesitueerd was aan een kreek. Een afgraving liet namelijk duidelijk het profiel van dit riviertje zien en het verloop van de bodem. De geul moet ontstaan zijn bij een stijging van de waterspiegel en heeft zich dwars door de Schoonrewoerdserug baan gebroken, zodat het zand hier werd opgehoopt. Deze zandformatie was een gunstige vestigingsplaats. Ongeveer 1700 voor Christus hebben hier waarschijnlijk paalwoningen gestaan van mensen uit de late klokbekercultuur (Veluwse periode), die er een eenvoudige veestapel op na hielden.

Er zijn kisten vol botten gevonden van diverse dieren. Ze worden nu in Groningen onderzocht door een jongedame, wier kennis op dit terrein zeker toereikend zal zijn om te komen tot een omschrijving van de veestapel. Waarschijnlijk hielden de klokbekermensen geiten en schapen; van hun paarden zijn geen resten gevonden.

Vingerafdrukken

Het onderzoek wordt bemoeilijkt door het feit, dat zo'n nederzetting maar tijdelijk was bewoond. Als de stam verder trok werd alles wat nog bruikbaar was, meegenomen, zodat nu eigenlijk uitsluitend „afval" wordt aangetroffen. Daar is men overigens heel dankbaar voor. Archeologen kunnen met weinig tevreden zijn. De jonge conservator hanteert het bodempje van een klokbekervaas of hij een klomp goud in handen heeft en bijzonder ingenomen toonde hij zich met scherven, waarop dit geheimzinnige volk vingerafdrukken heeft nagelaten. Ze zijn versierd met nagelindrukken in V-vorm, een kenmerkend motief uit die periode. Zelfs doodsimpele palen krijgen waarde, zodat blijkt, dat ze met primitieve werktuigen zijn bewerkt. Zo heeft men 26 tweezijdig bekapte palen spoorslags naar Leiden gezonden om ze te laten conserveren. Gebeurt dat niet, dan vallen ze binnen korte tijd uit elkaar door het contact met de buitenlucht.

Vuurstenen speerpunt

Ook het brokstuk van een vuurstenen speerpunt ging tijdens de drukbezochte excursie voorzichtig van hand tot hand. Dat schijnt een unieke vondst te zijn, evenals het doel van een gewicht voor het verzwaren van een visnet of een weefgetouw (waarschijnlijk heeft dit volk al geweven kleding gedragen). De grote bekers zijn naar men mag aannemen gebruikt als een soort provisiekasten, voor het opslaan van graan, dranken enzovoorts. Ze vallen onder het gebruiksaardewerk.

Drs. Louwe Kooijmans toont het gezelschap de gevonden funderingen bij de afgraving.

Bodem bergt nog meer resten

In de studeerkamers zullen de geleerden pas verdere conclusies kunnen trekken over de opgraving bij Molenaarsgraaf en misschien wordt dan iets meer bekend over het levenspatroon van deze Waardbewoners uit een zo ver verleden. De situatie voor een nader bodemonderzoek schijnt hier bijzonder gunstig te zijn. Nu al heeft men diverse andere plaatsen op het oog waar nederzettingen geweest kunnen zijn. Thans is op drie locaties gewerkt. Op de bodem van het kreekje is een heleboel gevonden (toen al gooiden de mensen alles wat ze kwijt wilden blijkbaar in het water). Een eindje verder is ca. ½ meter onder het maaiveld een vlakke zandlaag te zien, met ronde patronen van grijze tint. Dat zijn volgens de onderzoekers gaten van vergane palen, later volgelopen met een grondsubstantie, welke nu nog duidelijk vormen in het zand aangeeft. Drs. Louwe Kooijmans zag in het palenpatroon al de fundering voor een aantal rechthoekige huizen. Nog niet goed raad wist hij met andere sporen, duidend op het bestaan van putten (drenk- of opslagplaatsen). In Neder-

land en zelfs in West-Europa is het nooit of zelden voorgekomen, dat een gave klokbekernederzetting blootgelegd kon worden. Dit begin is dus zeer moedgevend.

Alblasserwaard steeds bewoond geweest

Zijn de archeologen enthousiast, geografisch is deze ontdekking zeker zo belangrijk, vertelde de veelzijdige conservator. Aardig is bijvoorbeeld, dat hier in de Alblasserwaard nu ook hoogveen is aangetroffen, gevormd om de onderlaag van zand. Het afgravingsprofiel gaf daar een duidelijk beeld van.

Tevens worden theorieën over het verleden van de streek min of meer op losse schroeven gezet. Bij Molenaarsgraaf is aangetoond, dat de Alblasserwaard altijd bewoonbaar is geweest, iets wat men tot op heden betwijfelde. Ook krijgt men nu een andere kijk op de laagveenvorming en de duur van dit proces.

Het onderzoek — dat door het rijk wordt gefinancierd — kan nog tot grote verrassingen leiden en wordt dus voortgezet in 't zelfde tempo, als waarmee er geld op tafel komt. De werkgroep heeft een goed jaar. Ook bij Zijderveld is een zeer interessante opgraving hervat. Daar is onder meer een fundament van een boerderij blootgelegd en men hoopt daar nog veel meer kennis te vergaren uit de leerschool van de spade.

Graf gevonden

Enige dagen na bovengenoemde excursie heeft drs. Louwe Kooijmans als bij toeval een vrijwel gaaf graf gevonden. De beenderen verkeren nog in uitstekende staat. Naar schatting betreft het een jongen van omstreeks 15 jaar oud. Mede door deze vondst heeft de opgraving nog meer wetenschappelijke waarde gekregen.